

Ortsrapport

Tomelilla

Tomelilla växte snabbt från en liten bondby till egen köping då järnvägen knöt byn till Eslöv, Malmö, Ystad och Simrishamn under andra hälften av 1800-talet. Stationssamhällets tidiga framväxt har framförallt satt sina spår i de centrala delarna. I de rätvinkliga kvarteren ligger stadsmässiga hus och villor i rött tegel med mönstermurning eller rik putsarkitektur. Kring järnvägsspåren finns också ett flertal äldre industribyggnader. Tomelilla har en mångfald av institutioner som folkhögskola, Folkets park, stadspark, konsthall mm som hör till en centralort. Bebyggelsen är småskalig med två till tre våningar i centrum och med lägre egnahem och villor i årsringar utanför.

Innehåll

Förord	3
Inledning	4
Historisk tillbakablick	5
Tomelilla by	5
Kulturlandskapets utveckling	6
Samhällets framväxt	6
Byggnadskulturen	7
Tomelilla idag	8
Beskrivning av samhället	8
Bebyggelsens karaktär	8
1. Centrum	9
Betydelsefulla byggnader och miljöer i centrum	10
2. Rosendal	14
Betydelsefulla byggnader och miljöer i Rosendal	16
3. Västervången/Norreplan, Karlsborg	18
4. Adelsberg/Sölvegården	20
Betydelsefulla byggnader och miljöer i Adelsberg/Sölvegården	21
5. Lindesborg	23
Betydelsefulla byggnader och miljöer i Lindesborg	24
6. Norra och östra industriområdet	25
Föregående byggnadsinventering	26
Kulturlandskapet idag	27
Åtgärder för Tomelilla	28
Allmänna råd vid underhåll och ombyggnad	28
Särskilda riktlinjer för Tomelilla	29
Om varsamheten i lagstiftning	30
Utgångspunkter för kulturhistorisk värdering	30
Kulturhistorisk värdering av bebyggelsen i Tomelilla	31
Skötselråd för omgivande landskap	34
Handlingsprogram	34
Litteraturtips	36
Byggnadsvård	36
Landskapsvård	36
Källor - arkiv och litteratur	37
Lagstiftning	38
Ordlista	41
Kartbilaga	44

Förord

Samhällsutvecklingen har under senare år gått mot ett allt mer miljöinriktat samhälle i vid mening. Det framförs nya och ökade krav på miljöhänsyn, som aktsamhet om kulturvärden och långsiktig resurshushållning. Kulturmiljövårdens ställning har stärkts. Den senaste utvecklingen inom kulturmiljövårdens område syftar till att identifiera kulturmiljöer från ett helhetsperspektiv där enskilda betydelsebärare bygger upp samband och strukturer. Under senare år har även allt mer betonats vikten av regional identitet och regionala särdrag. Med kulturmiljöer avses i detta program i första hand bebyggda miljöer, men även sambandet med landskapet är av stor vikt.

Tomelilla kommun ser kulturarvet som en tillgång i samhället, och kulturarvet utgör en av utgångspunkterna för uppförande eller förändring av bebyggelse och anläggningar. Underlag och kunskap om kulturmiljön skall ligga till grund för bland annat den fysiska planeringen. Kommunens värdefulla och rika kulturmiljöer ses som en positiv tillgång och lokaliseringsfaktor, både vad avser verksamheter och boende liksom även för näringslivsutveckling inom turism och rekreationssektorn.

Det förutsätts att kommunerna förfogar över de inventeringar av bebyggelse och miljöer som krävs för att hantera ärenden i enlighet med intentionerna i olika lagstiftningar. Kommunen har sedan ett tjugotal år tillbaka bevarandeplaner för ett antal orter. Dessa planer är delvis inaktuella

och med beaktande av det mera vidgade synsätt inom kulturmiljövården som nu gäller, har kommunen beslutat att utarbeta ett kulturmiljöprogram för 15 orter. Avsikten är att i en andra etapp gå vidare med att utarbeta ett program även för resterande delar av kommunen.

En viktig del av kulturmiljöarbetet är att förankra och fördjupa kunskapen och skapa förståelse för kulturvärden hos allmänheten. Kulturmiljöprogrammet avses att nyttjas i samband med exempelvis olika studiecirkel och till utbildning av fastighetsägare, byalag och motsvarande liksom även i samband med ordinarie skolundervisning. Programmet har flera användningsområden och bland annat skall det användas i kommunens arbete med översiktsplanering, detaljplanering och bygglovshantering.

Uppdraget att i första etappen utarbeta ett kulturmiljöprogram för de 15 orterna har efter upphandling lämnats till Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne. De orter som omfattas av programmets första etapp är Andrarum, Bondrum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Gårdlösa, Kverrestad, Lunarp, Onslunda, Ramsåsa, Smedstorp, Spjutstorp, Tomelilla, Tranås och Östra Ingelstad.

”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön.”

Kulturminneslagen 1 kap. 1 §.

John Johansson
Kommunstyrelsens ordförande

Bengt Alm
Stadsarkitekt/projektledare

Inledning

Hur bebyggelsen i ett samhälle ser ut är ett resultat av flera olika faktorer. Generella företeelser som kristnandet, skiftesreformerna, bostadspolitiken, järnvägarna och bilismen har påverkat många samhällen på ett likartat sätt. Landskapets förutsättningar, traditioner och ägandeförhållanden ger förutsättningar som skiljer samhällen åt. Ett samhälles byggnadskultur speglar dess historiska och aktuella förutsättningar. Kunskaper om dessa sammanhang ger möjligheter att bevara och förvalta en miljö. Det är något som kan medverka till att skapa en rik och levande vardagsmiljö för invånarna. En god byggnadskultur är en av förutsättningarna för en god livsmiljö.

Under 1999 genomfördes en inventering av Tomelilla. Syftet med inventeringen är att presentera ett kulturmiljöprogram för delar av Tomelilla kommun. Rapporten syftar till att ge en så fullständig bild av miljöns nuvarande utseende som möjligt. Detta har inneburit, att såväl bostadshus med tillhörande uthus, garage och ekonomibyggnader som verksamhetslokaler och offentliga anläggningar fotograferats samt beskrivits till det yttre. Förutom byggnadsinventeringen har kulturvärdena i orternas omgivande landskap studerats. Historiska kartöverlägg över byarnas äldre skifteskartor har tillsammans med andra kartstudier och besiktning i fält visat var det finns värdefulla områden och objekt i landskapet.

I det kommunala kulturmiljöprogrammet ingår en kulturhistorisk översikt som presenteras i en särskild skrift. Den behandlar på ett övergri-

pande sätt Tomelilla kommuns landskapstyper, traktens äldre historia, byggnadstraditioner, markanvändning och påverkan till följd av den industriella utvecklingen.

De orter som ingår i kulturmiljöprogrammet är Andrarum, Bondrum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltöfta, Gårdlösa, Kverrestad, Lunnarp, Onslunda, Ramsåsa, Smedstorp, Spjutstorp, Tomelilla, Tranås och Östra Ingelstad. Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne har utfört arbetet med inventering, fotografering, studier av kartor och andra källor samt författande av orsrapporter. Som ett led i arbetet har uppgifter om de inventerade byggnaderna införts i ett omfattande databaserat register. Registret innehåller uppgifter om byggnadernas funktion, uppskattade ålder och exteriör. I registret kan uppgifter fortlöpande föras in.

1985 utarbetades en tidigare kommunal bevarandeplan för Tomelilla. I den rapporten finns en genomgång av samhällets utveckling och de byggnader som då ansågs kulturhistoriskt värdefulla.

Arbetet som presenteras nedan är i första hand en beskrivning av kulturmiljön i Tomelilla och inte en redogörelse för dess kulturhistoria. Här finns en genomgång av bebyggelsen med exempel på betydelsefulla byggnader, miljöer och landskap. Efter beskrivningen av dagens Tomelilla följer förslag till åtgärder. Detta syftar till att ge råd för hur kulturmiljön aktivt ska kunna bevaras och brukas för framtiden.

Historisk tillbakablick

Det äldsta skriftliga namnbelägget är från 1437 då byn kallas för "Tommorp lille", det vill säga lilla Tommarp.

Enligt prästrelationerna från 1624 bestod Tryde socken av tre byar, Tryde, Selføe (Sälshög) och Effryett (Everöd). Här fanns två möllor, Tryde och Sälshögs mölla. I socknen fanns också en liten by som benämndes Tommelille. År 1624 låg den förutom två gårdar öde. Tomelilla har därefter utvecklats och blev 1/1 1921 köping och utgör sedan nämnda tidpunkt även egen församling.

Tomelilla by

Den äldsta kartan över Tomelilla är från 1727. Byn bestod då av "8 nummer men allenast 7 hemman". Nr 1 var ett kronohemman, nr 2-5 låg under Örup och nr 6-7 var frälsegårdar under Glimmingehus. Byn var därmed en liten by, både arealmässigt och räknat på antal hemman och den hade även en liten bytomt jämfört med andra byar.

Byn var då uppdelad i tre olika vångar, södre, norre och lille vång. Två av vångarna odlades och en låg i

Skånska rekognoseringskartan från 1812-20.

träda. Ängen i vångarna höstades däremot årligen. Största delen av byns areal var ängsmark. Här fanns ingen utmark utan djuren fick gå på sommarbete längre norrut. Några mindre områden inom byn utnyttjades dock som betesmark. Ett exempel är en allmänning benämnd "tiyrohl" (tiyrohl=område där djuren tjudrades). Detta var ett område bestående av ljungvall som "skarp och mager brukas till bete af hela byen".

Åkern var av dålig kvalitet. Orden "skarp", "mager" och sand nämns om åkermarken. Här nämns också att vissa delar av åkern låg i träda betydligt längre än ett år, exempelvis "Såås i två år och ligger i 8 år".

Även ängen var delvis dålig och ett exempel var "Brännemåsa skiften", "ljungmark, mycket tufwig som föga lönar mödan af hösta". Ett annat område beskrivs som "tufwig kerrwal (kärrvall) af små surstagg till höstbärgning mäst oduglig". De så kallade "stenängarna" var också av dålig kvalitet och här har säkert flera orv gått sönder.

Byn är belägen i slättbygden vilket innebär att här inte finns någon skog. "Skog finns här ingen... till byggnad, täpperis (dvs stängsel eller vedbrand) utan mest sådant anförskaffas från annat håll". Här fanns inte heller någon torvjord som kunde användas som bränsle. I Lunnarps by som ligger en mil öster om Tomelilla nämns att man reste 1,5 mil för att hämta vedbrand.

1812-20 karterades byn igen då man kartlade hela Skåne och tillverkade den så kallade Skånska rekognoseringskartan. Här kan man se hur byn låg samlad utan några gårdar ute i landskapet.

Under 1800-talet förändrades Tomelilla helt och hållet till följd av laga skifte 1870-71. Den största förändringen skedde efter att järnvägen nådde byn som då övergick till att bli stationssamhälle och centralort. Häradskartan från 1926-34 visar vilka förändringar som skedde under slutet av 1800-talet.

Tomelilla på en karta från 1727.

Kulturlandskapets utveckling

Av den gamla bondbyn från 1727 återstår idag i stort sett inga spår alls. Byn har sedan den blev centralort och stationssamhälle vuxit enormt och totalt förändrat landskapet. Byagränser har ändrats, hägnader och bebyggelse försvunnit. Hela byns mark har idag nästan övergått till orten Tomelilla. Den gamla bykärnan låg ungefär där nuvarande Tomelilla byagård är belägen. Tomelilla har sålunda expanderat norrut, österut och söderut, däremot inte lika mycket i väster. Därför har vi idag kvar den gamla gränsen mot Stenby, Ramsåsa och Tryde. I övrigt har byagränsen totalt förändrats. Både Sälshög och Ullstorp har fått släppa till mark till samhällets utbyggnad. Den tidigare gränsen mot Ullstorp var Välabäcken och det är en av få strukturer som bevarats.

Samhällets framväxt

Avgörande för samhällets framväxt var järnvägen. Den första järnvägssträckan som berörde Tomelilla var sträckan Ystad-Eslöv, som öppnades 1865-66.

Det var ungefär tio år efter att den första delen av södra stambanan, den mellan Malmö och Lund, stod färdig 1856. Sedan följde sträckorna Simrishamn - Tomelilla 1882, Malmö - Tomelilla 1893 och Tomelilla - S:t Olof 1901. Tomelilla blev alltså något av en järnvägsknutpunkt i det järnvägstäta Skåne. Järnvägen var av stor betydelse, förutom för persontransport även för frakt av jordbruksprodukter, byggmaterial och

andra handelsvaror. Under efterkrigstiden fick järnvägarna i allmänhet allt hårdare konkurrens av lastbilstrafik och flera sträckor lades ned på grund av bristande lönsamhet. Idag trafikeras sträckorna Ystad-Tomelilla och Tomelilla-Simrishamn.

Näringarna i Tomelilla dominerades under den första tiden av handel, hantverk och jordbruksanknutna verksamheter som slakteri, stärkelse- och jästfabrik. Andra industrier var exempelvis yllefabrik och tegelbruk. Här fanns tidigt också

Häradskartan från omkring 1930 visar tydligt järnvägens betydelse för Tomellillas framväxt.

en folkhögskola. Under första världskrigets ransoneringsår placerades ett centralt spannmålslagerhus i Tomelilla. Samma typ av lagerhus byggdes på tre andra platser i Skåne, men idag finns endast det i Eslöv kvar.

Under 1950- och 60-talen utvecklades industriområdena öster och norr om samhället. Samtidigt lades en del tillverkning i de centrala delarna av Tomelilla ned. En liknande utveckling förekom vid denna tid även i andra städer. Stadsplaneringen syftade till att separera boende och arbete. Ett led i detta var att skapa industriområden till vilka de centralt belägna verksamheterna kunde flytta. Centralt liggande verksamheter kunde få problem att expandera i en fullbyggd miljö och tillgängligheten för transporter kunde också bli problematiska. Industri- och verksamhetsbebyggelsen kom under efterkrigstiden att präglas av ett anonymt utförande. Tidigare låg en del industrier centralt och byggnaderna utgjorde en del i marknadsföringen. Det som uppförts under efterkrigstiden har utformats för att lättare anpassas till olika slags verksamhet, ofta som slutna byggnader med få eller inga fönster. Elbelysning har ersatt fönster och genom detta har man sluppit att planera den inre verksamheten efter fönsterplaceringen. En effekt av att man skiljt arbete från boende är mera ensartade områden, men buller och utsläpp besväras inte hemmiljöerna på samma sätt som skedde tidigare. Tomelillas utveckling från en liten bondby till ett samhälle finns beskrivet i föregående bevarandeprogram från 1985. Där skildras med äldre kartor och bildmaterial hur samhället utvecklas och förändras fram till 1980-talet.

Byggnadskulturen

I en byggnadsordning och en stadsplan från 1887 lades mark ut som kvartersmark och ett gatunät planerades. Befintlig bebyggelse kring torget, Norregatan, Östergatan och Bangatan hade redan präglat gatornas former och sträckningar. Dessa förhållanden accepterades i den nya planen, bortsett från Bangatan som man tänkte flytta ett stycke längre västerut. Planeringen gick ut på att nya kvarter skulle utformas som rektanglar i ett strikt rutnätsmönster. Byggnadsordningen gav troligen en del effekter på byggandet, exempelvis genom att man i den beslöt att halmtak skulle bytas till papp eller annat mindre

brandfarligt material. En stadsplaneändring 1899 innebar vissa ändringar av gatunätet och en kraftig utökning av planlagd yta. 1913 reviderades stadsplanen åter igen. Denna gång planerades kvartersindelningen frångå den strikta rutnätplanen för att istället följa terrängen så att mjukt svängda gator och oregelbundna kvartersformer skapades. 1922 blev Tomelilla köping. En ny omarbetning av stadsplanen skedde under 1930-talet.

Tomelilla municipalsamhälle var under 1910- och 20-talen medlem i Skånska föreningen för byggnadskultur. Denna förening verkade mot förändringar som inte skett med ”tanke på gammal tradition och det sinne för värdighet och enkel skönhet, som äro förutsättningar för allgod byggnadskonst.” I föreningen hävdade man vidare att:

”I de gamla byggnaderna ligger bevarade en oändligt rik skatt av skönhetsvärden och praktiska uppslag, som äro alltför dyrbara för att likgiltigt bortkastas. Allt sundt nyskapande måste till viss grad utgå från det gamla och det är därför av största betydelse att detta bevaras, studeras och utnyttjas.”

Föreningen ordnade kurser för lantbyggmästare, uppmätningar av traditionell bebyggelse och utarbetade förslag på utformning av nybyggnader som var tänkta att följa den skånska traditionen. De drag man arbetade med var branta takvinklar med obrutna takfall och putsade fasader med i det närmaste inget gavelutsprång och de yttersta takpannorna murade på gavelmuren. Typritningarna utformades för fasader både i puts och tegel. Under en tid var också en murare Hamfelt från Tomelilla styrelseledamot i Skånska föreningen för byggnadskultur. Övriga medlemmar i föreningen var i huvudsak privatpersoner, samt några institutioner som bibliotek och skolor.

En arkitekt som ritat många av de hus som byggdes i Tomelilla under 1920-talet var Karl Eriksson från Ystad. Han ritade såväl villor som flerbostadshus i nationalromantisk och klassiserande stil. En annan person som ritat och präglat en del av Tomelillas bebyggelse under 1920-talet var Eric Sigfrid Persson som senare blev storbyggmästare i Malmö. Persson stod bakom ett stort antal egna hemsbyggen i Tomelilla.

Tomelilla idag

Tomelilla växte snabbt från en liten bondby till egen köping då järnvägen knöt byn till Eslöv, Malmö, Ystad och Simrishamn under andra hälften av 1800-talet. Stationssamhällets tidiga framväxt har framförallt satt sina spår i de centrala delarna. I de rätvinkliga kvarteren ligger stadsmässiga hus och villor i rött tegel med mönstermurning eller rik putsarkitektur. Kring järnvägsspåren finns också ett flertal äldre industribyggnader. Tomelilla har en mångfald av institutioner som folkhögskola, Folkets park, stadspark, konsthall mm som hör till en centralort. Bebyggelsen är småskalig med två till tre våningar i centrum och med lägre egna hem och villor i årsringar utanför.

Beskrivning av samhället

Tomelilla är kommunens största tätort med cirka 5800 invånare. Tomelilla är beläget i den sydvästra delen av kommunen där väg 19 mellan Ystad och Kristianstad skär väg 11 mellan Sjöbo och Simrishamn. Här finns en mängd verksamheter, kommunal service som skolor, konsthall, bibliotek och enskilda företag och affärer. De äldre delarna av Tomelilla präglas av järnvägens framväxt, en tid då samhället expanderade kraftigt. Även under efterkrigstiden har Tomelilla byggts ut, såväl med bostadsområden som verksamhetsområden. Under 1950-60-talen minskade järnvägarnas betydelse till förmån för landsvägstrafiken. Byagården är en rest av det agrart präglade Tomelilla som fanns före järnvägen.

Denna rapport behandlar Tomelilla tätort, övriga undersökta orter behandlas i separata rapporter. Vi har valt att dela in Tomelilla i sex delområden för att närmare kunna beskriva dessa. Under varje områdesrubrik beskrivs områdets karaktär och ett urval av typiska eller speciellt värdefulla byggnader presenteras. I tätorten har ungefär 2800 byggnader registrerats och fotograferats under inventeringen. Undersökningen är avgränsad till ett område som inbegriper de centrala delarna av Tomelilla. Tryde och bebyggelsen vid Ullstorp och vid Svampakorset ingår inte i undersökningen.

Bebyggelsens karaktär

I vår undersökning av bebyggelsen i Tomelilla har vi sett att ungefär hälften av de 2800 byggnaderna är eller har varit bostadshus. Drygt 800 är garage eller uthus. Det vanligaste fasadmaterialet för bostadshus är tegel. Ungefär 900 bostadshus i Tomelilla har fasader helt eller delvis i tegel. En vanlig äldre bostadstyp är envånings- röda tegelhus i gatuliv, byggda som enfamiljs- eller parhus. Det röda maskinslagna teglet är vanligast i äldre byggnader. Ungefär 250 bostadshus är helt eller delvis putsade. Lite drygt 100 hus har hela eller delar av fasaden klädd med träpanel. Kalksandsten eller s.k. mexisten finns i fasaderna på cirka 200 hus och inte så få av dessa är äldre hus som senare klätts in med mexi. De allra flesta byggnaderna i samhället är uppförda i 1 eller 1½-våning. Cirka 200 är i 2 eller 2½-våning, medan endast 40 stycken hus är 3-våningsbyggnader eller högre.

Drygt hälften av byggnaderna i Tomelilla har tak av sadeltyp. Det finns också ett stort antal byggnader med plantak eller pulpettak. Det vanligaste taktäckningsmaterialet är betongpannor, cirka 750 tak är täckta med sådana. Av dessa är de flesta svarta eller mörka, men det senaste decenniet har röda betongpannor blivit mer populära. Det näst vanligaste takmaterialet är tegelpannor med drygt 500 tak. De flesta av dessa är röda men det finns också glaserade tegelpannor. Den s.k. simrishamnspannan är idag inte så vanlig, endast drygt tiotalet tak är täckt med denna. Ett annat takmaterial är plåt, det finns drygt 400 byggnader vars tak är täckta med plåt. En del av plåttaken är utformade för att imitera tegelpannor. 300 tak är klädda med eternit, antingen med plattor i facettläggning eller sinuskorugerade skivor. Ser man till hela byggnadsbeståndet finns också många tak med pappbeläggning men det rör sig mestadels om sentida garage och enklare hallbyggnader. Det finns få bostadsbyggnader som har kvar sina pappklädda tak. De tak som finns är oftast svarta och den röda pappen är i det närmaste försvunnen och numera mycket svår att få tag i för reparation och underhåll. Många papptak lades om med facettlagda eternitplattor när dessa

blev populära under 1920-talet och framåt. Något som förekommer på flera äldre garage i Tomelilla är att de mot gatan utformats med en fasadskärm i tegel eller puts. Denna skärm är ofta i form av en trappstegsgavel eller ett rakt gavelkrön som avtäckts med rött tegel.

Tomelilla innehåller en stor del välbevarad bebyggelse från 1950, -60, 70-talen, men de äldre husen är i stor utsträckning ombyggda och förändrade. Byggnadsbeståndet idag speglar den kraftiga expansion samhället upplevde under 1900-talets första decennier.

1. Centrum

Med centrum menar vi i denna rapport området öster om Västergatan, söder om Östra Utfartsvägen, väster om Adelgatan och norr om Byavägen. Centrum delas i två delar av järnvägsspåret. I de centrala delarna finns såväl verksamhetsbyggnader, kommunal service, butiker och torg, som bostäder av en- eller flerfamiljstyp. Byggnadsbeståndet består av allt ifrån hus från 1800-talets slut till de senaste decenniernas byggnader.

Det mest utmärkande för centrum är Torget. Det fungerar som samhällets centrum för handel och banker. Torget bildades redan under Tomelillas första tid och den trekantiga utformningen har bibehållits. Idag är torgytan belagd med gatstenläggning med inslag av svart gatsten. Runt torgets sidor löper enkelriktade gator med farthinder. Torget pryds av en skulptur skapad av Carl Milles till friluftsutställningen i Tomelilla 1927. Bebyggelsen runt torget utgörs till stor del av två- och envåningshus. I Torgets södra och sydöstra del finns bebyggelse från 1980-talet men i övrigt är det hus från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal som inramar torget. Fasaderna är i de flesta fall ljusa och putsade. Stora Hotellet som består av två äldre hotell blev omdanad och omputsad i ljus slätputs redan 1928. På gårdssidan är det tillbyggt 1955 av en arkitekt

Bilderna ovan och nedan visar bebyggelsen kring torget.

vid namn Hans Westman². Denna del är i stort sett i oförändrat skick med en utformning typisk för Westman och för hans tid. Ett utskjutande trapporn har en rundad form med 6-kantiga fönster och ett baldakintak av koppar. Byggnaden är utförd med fina material i form av natursten, koppar, rött tegel och bevarade smäckra träfönster av pivottyp. Vid torgets södra sida finns flera två- och trevåningshus i puts och i tegel med butiker i gatuplan. Några av torgets byggnader är påkostade och omsorgsfullt utformade. Nämnas kan exempelvis Bankhuset från 1908 och den f.d. apoteksbyggnaden från 1905. Båda är uppförda i rött tegel och det senare efter ritningar av Ystadsarkitekten Boisen. I närheten av torget har många av samhällets mer betydelsefulla byggnader uppförts. Det finns fortfarande en del äldre verksamhetsbyggnader i centrala lägen, exempel på det är det gamla bageriet mitt emot järnvägsstationen och det f.d. engelska svinslakteriet. Tillsammans bildar de en miljö som kan berätta om Tomelillas framväxt och utveckling. Det är av stor vikt att miljön bevaras.

I det område vi kallar centrum finns många bevarandevärda byggnader. Stråket Bangatan beskrivs nedan, men längs Tomegatan, Norregatan och Banmästaregatan finns också intressant bebyggelse. På båda sidor av Tomegatan i kvarteren Axel, Göta och Herkules ligger bebyggelsen tätt och i gatuliv. Den är till stora delar uppförd under sent 1800-tal och de tidiga decennierna på 1900-talet. Många av dessa hus har delvis förändrats sedan uppförandet men besitter likväl stora kulturhistoriska värden som svårligen kan ersättas med ny bebyggelse eller omdaning av exteriörerna. Den tätaste och äldsta bebyggelsen finner vi i de gamla delarna av centrum, i kvarteren längre ut finner vi senare årsringar med hus med större trädgårdar och ibland något indragna från gatuliv.

Betydelsefulla byggnader och miljöer i centrum

Stationen

1893 ersatte den en tidigare station på samma plats. Idag står efter rivningen av magasinet endast stationsbyggnaden kvar. Stationsbyggnaden är uppförd i två våningar med delvis inredd vind. Sockeln är av grovt tuktad natursten och fasaderna är klädda med rött maskinslaget tegel. Fönsteromfattningar och listverk är gjorda av formtegel. Byggnadens korspostfönster är blåmålade. De sekundära dörrarna är av rödfärgat aluminium. Ett skärmtak skjuter ut över entréerna och perrongen. Vid gavelröstena finns dekorativa spjalverk. Takfot och gavelutsprång är utskjutande. Stationens utformning är mycket lik stationen i Simrishamn. Tills nyligen låg på andra sidan spåret en maga-

sinsbyggnad i trä från 1865. Till stationsmiljön hör också banmästarens hus på Malmövägen (Banmästaren 14). Det huset är uppfört med röda tegelfasader och vita putsade omfattningar. Till järnvägssystemet kan också den omsorgsfullt utformade järnvägspassagen mellan Tomegatan/Bangatan och Torget räknas. Den byggdes ungefär 1920 med fasader i mörkt rött tegel under ett valmat tak belagt med enkupigt rött tegel.

Svärdet 20, f.d. Engelska slakteriet

Byggnaden ska ha använts som slakteri för export till England under en period på sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Det finns ritningar till slakteriet signerade av den danska firman Teknisk Bureau, J. Wendelboe-Madsen, Hellerup 1897. För förståelsen av etableringen av livsmedels- och jordbruksanknuten industri i Tomelilla har byggnaden ett högt kulturhistoriskt värde. Verksamheter som denna gjorde att samhället växte från by till samhälle. Byggnaden har förändrats vad gäller exempelvis fasaden mot Fabriksgatan. Viktigt att bevara är byggnadernas karaktär med fasader dominerade av lisener och dekorativ takfotsfris, samt detaljer som äldre fönster, dörrar och takkupor.

Svärdet 20, f.d. Engelska slakteriet och f.d. Reginabiografen

Byggnaden, som under en tid på 1930-talet rymde en biograf, ligger med entré vid Fabriksgatan. Åt gatan vänder den en klassiserande gavel med tandsnittsfris, äldre spegeldörrar samt ett par senare glasade dörrar av 1930-40-talstyp. I entréfasaden finns partier av mörka klinkers och två svagt utskjutande lisener. Byggnaden ligger omedelbart intill det f.d. slakteriet. Ett igensatt fönster på långsidan mot granntomten tyder på att foajén tidigare varit dagsljusförsedd. Till salen finns mindre, högt placerade fönster i samma långsida. En byggnad som har fungerat som biograf och nöjesetablissemang under så lång tid har ett stort värde för samhället. Den förefaller exteriört inte att ha utsatts för större förändringar men underhållet är bristfälligt.

Skölden 7, Bank

Detta är en imponerande bankbyggnad uppförd 1908. Fasaderna är klädda med rött tegel och dekorativa inslag av natursten. Den höga sockeln består av tuktad granit. Det valmade sadeltaket är belagt med enkupigt glaserat tegel, i nock är

en kopparklädd takryttare placerad. Frontfasaden domineras av en volutsvängd frontespis och ett burspråk. Åt Nybogatan är banken sammanbyggd med ett kontorshus i tre våningar, från tidigt 1970-tal eller sent 1960-tal. Fasaderna är klädda i mörkt tegel med inslag av vitmålad betong. Avtäckningar och detaljer av kopparplåt. Detta är en välbevarad kontorsbyggnad med tidstypiska material och utformning.

Konsthall/bibliotek, Lansen 15

1964-5 byggdes konsthallen och biblioteket med fasader i rött tegel under flacka tak. 1983 företogs en ombyggnad. Konsthallen höjer sig över biblioteket och liggande fönsterband skiljer fasaderna från taket. Bibliotekets fasad mot Adelgatan är helt uppglasad. Intill biblioteket och konsthallen ligger ett bostadshus uppfört i två våningar, även det med röda tegelfasader med inslag av vitmålad betong samt flacka tak. Vackra detaljer är takfotens avtäckning i koppar samt de fyrkantiga stuprören i koppar. Mot gården finns balkonger varav en del inglasats i senare tid. Byggnaderna skapar sammantaget en helhet genom sina gemensamma material och formspråk.

Herkules 20.

Bangatan, ett affärsstråk.

Bangatan är en annan karaktäristisk del av centrala Tomelilla. Bangatan utgör ett affärs- och butiksstråk. Längs Bangatan används de flesta byggnader till butikslokaler i bottenvåningen och bostäder i de övre våningarna, om de är högre än en våning. Längs gatan finns flera byggnader med mellan en och tre våningars höjd. Kvarteren Olympen och Svea innehåller åt Bangatan affärshus varav några i två och tre våningar. Resterande tomter i de båda kvarteren är bebyggda med utpräglade bostadshus i en eller 1½-våning. Några tomter i kvarteret används som parkeringsplats. Ett hörnhus med torn fångar flanörens uppmärksamhet när man rör sig i centrum. Det putsade huset inrymde tidigare bokhandel. Det är troligen uppfört under 1890-talet men dagens fönster och dörrar är inte de ursprungliga, bortsett från de fönster som sitter högst upp i tornet. Byggnadens sadeltak är belagda med facettlagd eternit.

Iduna 5, bostad och butik

Byggnaden är troligen uppförd under 1920-talet men bottenvåningen har någon gång förändrats till mer modernistiskt präglad utformning. Entrén är präglad av modernismens stilideal med rundade hörn klädda med grön poolmosaik och en uppglasad dörr med smäckert träarbete.

Ett annat hus som ger karaktär åt gatan och centrum är hörnhuset Iduna 10. Tvåvåningshuset är inrett med butiker i bottenvåning och bostäder i

Entrén till Iduna 5.

övertvåningen. Fasaderna är putsade och avfärgade i gult. Fönster- och dörrsnickerier är ursprungliga och av hög kvalitet. Noteras kan också de smäckra plåtarbetena på takkuporna samt de murade skorstenarnas krön.

Iduna 10.

Flera av de centrala kvarteren upptas av bostadsbebyggelse. En stor del av dessa bostadshus är uppförda i en eller 1½ våning. I kvarteret Abborren, i områdets nordöstra del, finns en del grupphus från 1970-talet uppförda i 1½-våning med stora sadeltak belagda med mörka betongpannor. Fasaderna är klädda med rödbrunt eller gult tegel i löpförband. I samma kvarter finns gatehus från tidigt 1900-tal, utformade för en familj eller som parhus. De äldre husen har fasader klädda i rött tegel med dekorativa inslag av cementtegel. Obrutna takfall är belagda med eternit i facett. Kontrasten mellan de äldre husen som placerats i gatuliv och de yngre som utformats utan större anpassning till miljön är stor. Den äldre hustypen i en våning är vanlig

i Tomelillas centrala delar. I exempelvis kvarteret Eskil har även nybyggnation från 1980-talet lagts i gatuliv. Det måste ses som en anpassning till den omgivande miljön. I områdets nordöstra del (kv. Tallen) och i dess centrala del (kv. Fabian och kv. Freja) samt i dess västra del (kv. Heimdal) finns högre flerbostadshus. Dessa 3 och 3½-våninghus är uppförda under efterkrigstid. I något centralt kvarter (ex. kv. Laxen) har trädgårdsmurar och portaler till trädgårdar murats upp vilket ger ett slutet gaturum, något som skiljer dessa centrala kvarter från de mera perifera.

I den del som ligger väster om järnvägen finns, bortsett från det gamla affärsstråket Bangatan, mestadels bostadsbebyggelse. Det centralt liggande kvarteret Babianen är bebyggt med 1960-talsvillor i rött tegel i en eller 1½våningars höjd. Även i kvarteret Fabian finns bebyggelse från efterkrigstid. Det beror på att rivningar möjliggjort ny exploatering. Det kontrasterar starkt mot den äldre gathusbebyggelse längs Tomegatan och Rosencrantzgatan i kvarteret Herkules. Även i kvarteren Vesslan och Katten finns mot Byavägen tvåvånings flerbostadshus från 1940-50-talen. De är uppförda med fasader i puts, gult eller rött tegel och väl bevarade med utskjutande trapphus klädda med poolmosaik eller klinkers. Gemensamt för mycket av efterkrigsbebyggelsen är att den är indragen något från gatuliv.

I centrumområdets västra del, i kvarteret Flugan, finns flera välbevarade funkishus med tidstypiska drag från 1930-40-talen. Fasaderna är putsade i ljusa färger eller klädda med gult tegel. I flera fall är detaljer, fönster och dörrar bevarade.

Flugan 6.

En vägomläggning har medfört att Rundelsgatan gjorts om till återvändsgränd, Heimdalsvägen blivit återvändsgata och Vestrellgatans östra del blivit tomtmark. Kvarteret Heimdal blev namnet på ett vidsträckt kvarter längs Västergatan och Östra Utfartsvägen. I Heimdals södra del finns småhusbebyggelse av funkistyp, med gavlarna åt Heimdalsgatan. I den norra delen finns punkthus från 1980-talet klädda i ljus fasadtegel.

Ett välbevarat hus i Heimdal. Detaljer på balkongen och det ursprungliga fasadteget finns kvar.

I de centrala delarna finns en del grönytor och stråk med planteringar. Längs Banmästaregatans mittersta del finns alléplantering med tuktade träd, vilket ger en speciell prägel. Invid stationen finns en del grönytor. Även norr om stationen invid viadukten till Östra Utfartsvägen finns en del lövträd och grönytor, denna förefaller inte vara resultat av någon planering utan snarare en rest av någon trädgård. I de västra delarna av centrum består bebyggelsen till stor del av små bostadshus. I många fall finns en uppvuxen lummig trädgård till dessa. Det lummiga intrycket förstärks också av den öppna, trädombäddade planen mellan kvarteren Balder och Göta. I kvarteret Göta finns icke bebyggda tomter som i det närmaste växt igen. Det förstärker visserligen lummigheten men ger också ett ovårdat intryck. I de gamla byggnadsordningarna från 1800-talets slut krävdes att icke bebyggd tomt skulle kringgärdas av ett målat, högt plank.

2. Rosendal

Med Rosendal menar vi i denna rapport området öster om Adelgatan, söder om Östra Utfartsvägen, väster om Rosendalsvägen och norr om järnvägen mellan Tomelilla och Simrishamn. Området präglas av bostadsbebyggelse i kvarter. Det finns också en del verksamhetsbyggnader och affärer i området. De finns nästan uteslutande i områdets västra del. Bostadsbebyggelsen är av olika ålder men med det gemensamma att de nästan samtliga uppförts för en eller två familjer. Det finns några få hus i områdets västra del som uppförts i två-tre våningar men de flesta är uppförda i en våning och omges helt eller delvis av en trädgård. Några hus har fått en förändrad användning men de flesta är uppförda för bostadsändamål. De äldsta husen ligger i de flesta fall närmare centrum och längs infartsvägen Simrishamngatan eller vid Gustafs torg.

Husens fasadmaterial är nästan uteslutande puts eller tegel. Det kan skilja sig beroende på under vilken tid de är uppförda men det kan också bero på att fasaderna tilläggsisolerats eller putsats om. Taken är i de flesta fall av enkel sadeltakstyp, det förekommer några enstaka brutna sadeltak och valmade sadeltak. Uthusen har ofta pulpettak.

I Östergatans västra del invid kvarteren Bofinken, Näktergalen, Folkets park, Pilfinken (f.d. Göken) och Duvan ligger husen i gatuliv. Den täta placeringen ger sammantaget en stadsmässig karaktär. Närmare centrum används ett större antal byggnader till butiker och verksamheter. Flera av byggnaderna är tilläggsisolerade med rött tegel eller mexisten. De

flesta byggnader i dessa kvarter är uppförda under 1800-talets slut och 1900-talets första del. Kvarteret Bofinkens södra del är bebyggd med hus från efterkrigstiden.

Östergatan övergår i infarts/utfartsvägen Simrishamnsvägen. Bebyggelsemiljön kring denna innehåller ett stort antal välbevarade hus från 1960-70-talen. För karaktäristik av de olika byggnadstyperna se ”Kulturhistorisk översikt”. Här finns också flera 1930-40-talsbyggnader med fasader i puts eller rött tegel. I området finns få gula tegelfasader från äldre tid. Sadeltaken är dominerande. Många hus ligger i gatuliv eller med mycket liten avskärmning mot gatan. De staket eller murar som finns är låga och i många fall genomsiktliga, även planteringar mot gatan är småskaliga.

I kvarteret Duvan, längs Simrishamnsvägen, ligger en del äldre bebyggelse placerad i gatuliv. De byggnaderna präglas av ljust färgad puts. Husen har sekundära fönster och dörrar, något har även sekundära panelade gavelrösten och avvikande fasadkulör, men husen besitter likväl ett kulturhistoriskt värde. Mellan kv. Duvan och kv. Pilfinken väster om Duvan, finns en gränd. Denna gränd är möjligen en följd av att det under en tidig period saknades en stadsplan för området, eller också visar det att stadsplanerna inte alltid upprätthölls. I gränden finns bebyggelse som troligen har äldre stomme. Sydsidan av Simrishamnsvägen präglas av envåningshus under sadeltak med långsidorna åt gatan. De bör vara uppförda 1890-1930, några av de putsade husen i området kan vara lerhuskonstruktioner.

*Kvarteret
Gärdsmygen.*

Ett karaktäristiskt inslag i området är de egnahem som uppfördes under 1920- och 30-talen. En del av dessa behandlades utförligt i föregående bevarandeplan³. Dessa egnahem föreslogs också att skyddas i bevarandeplanen. De finns vid kvarteren Ugglan, Uven och Gärdsmygen i områdets sydöstra del. Stadsplanen för kvarteren med egnahem utfördes av Eric Sigfrid Persson och de första husen uppfördes runt 1925. Ursprungligen var husen putsade och avfärgade i vitt under sadeltak belagda med röda tegelpannor. Nygatan i kvarteret Gärdsmygen, bebyggdes något senare med liknande hus vid 1920-talets slut. De byggdes i serie och gavs en enhetlig utformning. Nu utgör husen efter årtal av individuell omdaning, en heterogen miljö. Takmaterial är skiftade, gavelutsprång är utbyggda, farstur har byggts till och gavelrösten har panelats. Fasader, färger, fönster samt dörrar har utsatts för förändringar. Området med kvarteren Ugglan, Uven och Gärdsmygen måste betecknas som en kulturhistoriskt värdefull miljö. Det finns även fribyggda bostäder av egnahemstyp uppförda i olika delar av området Rosendal och andra delar av Tomelilla.

I områdets östra del, i kvarteren Gräsanden och Tjädern, är bebyggelsen mestadels från 1960-70-talen. Det finns också några äldre byggnader vid Mellanväggsgatan, från sent 1800-tal och tidigare 1900-tal, men inga av dessa är idag i särskilt ursprungligt skick.

I området Rosendals norra del med kvarteren Måsen och Rapphönan vid Marknadsgatan, ligger i huvudsak välbevarad bebyggelse från efterkrigstiden med teglade fasader under sadeltak. De flesta husen inne-

Kvarteret Rapphönan.

Detta är ett exempel på en byggnad som tilläggsisolerats med plåt men där den ursprungliga välarbetade dörren bibehållits.

håller förutom en bostadsvåning, en källare. De som sökte byggnadslov var i stor utsträckning chaufförer, jordbruksarbetare och kommunalarbetare d.v.s. befolkningskategorier som under denna tid fick det allt bättre. Några årtionden tidigare hade det troligen varit mycket få jordbruksarbetare som kunde köpa tomt och bygga sig ett eget hus i ett större samhälle. En husrad ligger med gavlarna åt gatan och en husrad har långsidorna mot gatan. Längs Marknadsgatan finns gatlampor av 1940-50-talsmodell som anknyter till husens tidsperiod, värda att bevara. Bebyggelsen längs gatan är i huvudsak välbevarad men enstaka dörrar och fönster har bytts ut. Det är viktigt att byggnaderna inte teglas om, putsas eller förses med panel i gavelröstena. Tidstypiska detaljer såsom lätta skärmtak, genomsiktliga låga staket får inte förändras. Tegelfasaderna är utförda i välmurade block-, kryss- eller munkförband. Takfallen åt gatan är i de flesta fall fria från stora grova takkupor. De är täckta med takpannor av lertegel eller eternit med smäckra vindskivor. Till gavelbalkonger och låga entrétrappor leder sirliga räcken. Den exploatering

som genomförts i områdets nordöstra del (Ullstorp 8:2, Råkan) innebär ett avsteg från kvartersbebyggelsen och bildar därigenom en egen enklav. Det kan till dels förklaras med närheten till den trafikerade Östra Utfartsvägen. Söder om Riksväg 11 finns ett koloniområde. Området är indelat i lotter varav vissa är obebyggda och på andra finns små stugor och bodar. Dessa har oftast fasader klädda med röd eller gul träpanel.

Gustafs torg

Torget är till största delen bebyggt med bostadshus. I kvarteret Palmen används byggnaderna för affärsändamål. I övrigt består bebyggelsen av hus i en eller 1½ våning från tiden strax efter 1900. Vid Nygatans början finns senare bebyggelse med bostadshus i flera våningar. Det senaste har utformats med en låg sockel, små fönster och ett tryckt flackt sadeltak med en taklutning som starkt skiljer sig från omgivande bebyggelse. Vid torget finns både ljusa putsfasader och röda tegelfasader.

Palmen 3.

Kvarteret Örnen.

I områdets västra del, norr om Gustafs Torg invid Adelgatan, finns ett i det närmaste fullbyggt kvarter kallat Palmen. Här finns flera nästan stadsmässiga byggnader med bland annat Palmen 3.

I området Rosendal består bebyggelsen till stor del av bostadshus med tillhörande upp vuxna tomter. Ett grönområde av parker, planteringar och gräsytor löper längs med Välabäcken genom områdets västra del från norr till söder. Bäcksidorna

är vackert stensatta. I området finns också några grönytor utsparade mellan bostadskvarteren, exempelvis mellan kv. Tjädern och Gräsanden och mellan Uven och Hägern.

Betydelsefulla byggnader och miljöer i Rosendal.

Folkets park

I områdets nordvästra del invid Östergatan ligger Folkets park med Folkets hus. Miljön består av flera byggnader och entrén till parken markeras av två små putsade torn under svängda plåtklädda huvar. Fönsterhålen i dessa är igensatta med tegel. Gathuset är ett äldre hus som tagits i bruk som Folkets hus. Gatufasaden är i stort sett bevarad även om en av entréerna förändrats genom att en dörr sänkts och en utskjutande fritrappa dragits in. På gårdssidan finns två längor i vinkel. Den innersta längan är om- och tillbyggd, fasaderna på denna länga är i sen tid klädda med korrugerad plåt. En utscen skjuter ut från längans östra del.

Denna utescen förefaller vara utformad under 1920- eller 30-talen. En lyra sitter som fasaddekoration ovan porten i väggen bakom scenen. Scenen vilar på avsmalnade plintar och ridån kan fästas i gröna gjutjärnsbalkar som fogats ihop med nitar. Längans västra del är byggd i två våningar. I denna del finns äldre spröjsade fönster. På tomten finns också en dansrotunda som byggts om med nya fasader men byggnadens form är troligen av äldre datum. Denna folkrörelsemiljö har ett kulturmiljövärde även om delar av den byggts om med mindre anpassade metoder och material. Gathuset och de två längorna inklusive utescenen bör bevaras. Den byggnad som klätts in med plåt kan troligen relativt enkelt återställas. De omsorgsfullt utformade fönstren bör bevaras. Även parkens entréparti med de två tornen bör bevaras.

Invid folkets park finns ett friluftsbad kallat Välabadet som invigdes 1952. Till badet hör ett hopptorn i vitmålad betong.

Gärdsmygen 15, f.d. banvaktarstuga

Stugan är uppförd i en våning, fasaderna är putsade och avfärgade i gult. I fasaderna märks dekorativa lister av tegel som också överputsats tunt. Dessa lister har möjligen tidigare varit frilagda röda tegelstenar mot en putsad vit yta. Det flacka sadeltaket är belagt med rött simrishamnstegel och försett med sekundära vindskivor. Ursprungligen har taket troligen varit klätt med papp. Fönster och dörr förefaller vara sekundära. Invid ligger ett uthus klätt med ligande röd panel. Även uthusets tak är belagt med simrishamnstegel. På uthuset finns det en skorsten.

Banvaktarstugan kan inte sägas vara typisk för området men den har ett stort kulturhistoriskt värde i det att den utgör en del i det tidiga järnvägssystemet i Tomelilla. Det kan också tilläggas att det i Skåne finns tämligen få välbevarade banvaktarbostäder invid fungerande järnvägssträckningar.

Staren 13

Ett exempel på ett välhållet 1940-50-tals hus med fasader klädda i gult tegel under valmat sadeltak belagt med röda tegelpannor. Smäcker takkupa med ursprungliga fönster. Karakteristiska drag som klinkers vid omfattningar och trapp, samt trappa och låg trädgårdsmur av rödaktig Ölandssten.

Strutsen 1, kommunhus

Byggt 1978 med fasader i brunaktigt tegel. Under fönstren finns orange glaspartier, fönstren är av brunloxerad plåt. Taket är flacka eller av pulpettyp men vid fasadliv finns små ”påhängda” tegeltak belagda med röda tegelpannor. Kommunhuset uppvisar en del drag typiska för sin tid, kanske framför allt fönsterpartiernas färger i brunt och orange. Byggnaden är upptrappad från en våning mot torget till tre-fyra våningar mot parken. Byggnadskropparna är sammansatta och omger delvis en öppen gård.

Örnen 1, f.d. yllefabrik

Vid Gustafs torg ligger också en f.d. yllefabrik med ett bostadshus byggt 1925. Den två våningar höga fabriksbyggnaden längs Adelgatan är uppförd i rött tegel med framträdande lisener. Det flacka sadeltaket belagt med röda tegelpannor är valmat. Bostadshuset med representativ fasad mot torget innehåller frontespis och burspråk, det högresta sadeltaket är valmat och belagt med svart glaserat tegel. En sådan sammanhållen och relativt välbevarad verksamhetsmiljö i ett centralt läge är viktig att bevara.

3. Västervången/Norreplan, Karlsborg

Området avgränsas mot Centrum av Östra Utfartsvägen och Västergatan. Mot det norra industriområdet avgränsas Norreplan av järnvägssträckningen mot Sjöbo. Mot området söder om, här i rapporten kallat Lindesborg, avgränsas området av Karlsborgsvägen. Området domineras av enfamiljsbostadshus uppförda under efterkrigstiden. Här finns också några flerfamiljshus uppförda under 1940-60-talen samt några skolor och ett fåtal verksamhetsbyggnader. Under de senaste tre decennierna har nybyggd skott gjort i områdets nordvästra del. Här har radhusområden och typhusområden lagts ut i områden med säckgator. Utformningen av dessa områden (exempelvis kv. Badet, Simmaren och Löparen m.fl.) skiljer sig från den övriga bebyggelsen som ordnats i kvarter. Den kvartersvisa utformningen ger en bättre kontinuitet med övriga Tomelilla och ökar tillgängligheten. Kvarter med säckgator fungerar avskiljande och minskar genomströmningen av bilar i området. Bostadsområden av denna typ tenderar att fungera som enklaver utan något starkt sammanhang med omgivande bebyggelse.

I områdets sydöstra del ligger ett kvarter med namnet Stärkan. Namnet kommer av den stärkelsefabrik vars lokaler delvis används av ett varuhus.

På området har tillbyggnader gjorts för att anpassa det till den nya funktionen men den äldre industristrukturen är fortfarande delvis läsbar. Intill spåren finns ett gammalt lokstall i rött tegel. Dessa spår av äldre verksamhet är viktiga för att bevara en mångfacetterad karaktär i området.

Den gamla infartsvägen har tidigare utgjorts av Malmövägen, men i höjd med Folkhögskolan har en ny infartsväg skapats. Malmövägen har genom detta klippts av och fungerar snarast som en intern gata i Tryde-Ekehus. Den äldre bebyggelsen i området ligger invid Malmövägen. Flera av dessa hus har fasader av rött tegel och sadeltak belagda

Ett av de äldre husen längs Malmövägen.

med facettlagd eternit. De är uppförda i en våning, i några fall med inredd vind. Ofta finns samtida uthus/bryggghus på husets baksida. Den äldre bebyggelsen ligger i tomtgränsen nära gatan men även den senare bebyggelsen har lagts i närhet till gatan. Det röda teglet förekommer även i den nyare bebyggelsen men något hus har putsade fasader och något enstaka har gul tegelfasad. Det röda fasadteglet dominerar bebyggelsen längs infarten och ger den dess karaktär.

I området finns också en högstadieskola, simhall och bowlinghall. Mellan högstadieskolan och Folkhögskolan ligger ett bostadsområde med hus uppförda ungefär 1950. De uppfördes med rött eller gult fasadtegel eller slätputs och de är placerade tillbakadragna från gatan. I några fall har de garage i källarevåningen. Takvinklarna och husens dimensioner och proportioner är lika, vilket sammantaget med placering på tomten och de låga genomsiktliga avgränsningarna mot gatan, ger en enhetlig karaktär åt de båda kvarteren Musslan och Bläckfisken. Miljön visar än idag en variant av

efterkrigstidens bostadsplanering och bostadsbyggande.

I Västervången finns också flervåningshus. I exempelvis kvarteret Spindeln finns tre stycken tvåvåningshus med rött fasadtegel, byggda strax efter kriget. Ett av dessa hus är väl bevarat med fönster och ursprungliga balkonger. Även i kvarteret Ollonborren finns välbevarade bostadshus från efterkrigstid. I kvarteret finns både flerfamiljshus och enfamiljshus. Det är viktigt att bevara tegelfasader, balkonger, fönster och de lätta skärmtaken för att bibehålla områdets karaktär. Trädgårdarnas avgränsningar är i de flesta fall traditionella från husens uppförandetid. De är utformade som tegelplintar med sektioner av spjälstaket eller smidesstaket.

Runt Norreplan ligger flera kvarter med bostadshus från 1950-, 60-, 70-talen. Fasadmaterialen skiftar från puts, tegel och kalksandsten/mexi till eternit-skivor och vitmålade betongelement. Gemensamt för de flesta husen är att de har sadeltak. Dessa är belagda med antingen sinuskorrugerad eternit, röda lertegelpannor eller svarta betongpannor. Ett mer homogent område är de bostadskvarter som ligger i nordväst, kv. Sprintern, Spjutet, Simmaren och Löparen. Husen här är uppförda under en kortare tidsrymd och därav mer homogena till karaktären. Väster om dessa kvarter ligger två äldre fastigheter,

Kvarteret Bläckfisken.

Innern 1 och Yttern 1, som utgör länkar till det äldre samhället. I området finns också två kvarter med radhus i en och två våningar. Det ena kallat kv. Hallen med fasader i gulaktigt tegel och det andra, kv. Badet med brunaktigt tegel.

Österlens folkhögskola

Vid infarten till Tomelilla från Malmöhället, märks en grupp byggnader på höger hand. Det två våningar höga skolhuset är putsat och avfärgat i en gul ton. Sadeltaket är valmat och belagt med röda enkupiga tegelpannor. Skolan är tillbyggd på den västra långsidan med en lägre byggnadskropp. Ett annat äldre hus på området är ett uthus med vitfärgade putsade fasader och fönster och dörröppningar av rött tegel. Fönstren är av gjutjärn. Till miljön har flera byggnader fogats efter hand. Tidigare låg skolan i en park omgiven av öppna fält.

Under 1930-talet byggdes ett bostadshus i vinkel till huvudbyggnaden. Det är putsat och avfärgat i vitt, under ett sadeltak belagt med röda enkupiga tegelpannor. Tidigare var detta bostadshus avfärgat i samma gula färg som huvudbyggnaden. Ett större bostadshus i två våningar är slätputsat och avfärgat i ljusgult. Det är troligen uppfört under 1930-40-talet. De senaste tillskotten i miljön är två låga men vidsträckta huskroppar med gula tegelfasader under valmade, utskjutande sadeltak belagda med sinus-korrugerad svart eternit. De senare byggnaderna avviker i fasadmateriell och takmaterial från övriga byggnader i miljön men de ligger till skillnad från de äldre byggnaderna lågt i terrängen och därför tillåts fortfarande den äldsta huvudbyggnaden dominera. Med tanke på helhetsintrycket vore det önskvärt att färgsättning och materialval i fortsättningen harmonieras. Ett undantag kan göras för det vitputsade uthuset vars funktion så klart skiljt sig från övriga byggnaders.

Ekonomilängan väster om högstadieskolan.

Söder och väster om högstadieskolan finns öppna grönytor. Här finns också en rest av en gård. Denna rest visar på att marken i området tidigare varit använd som jordbruksmark. Det är av vikt att spara tidsdokument som dessa för att ge dagens invånare en känsla för hur platsen utvecklats till vad den är idag. Även väster om kvarteret Hummern finns två äldre gårdar.

Kvarteret Svanen.

4. Adelsberg/Sölvegården

Området består av den sydöstra tårtbiten av Tomelilla. Det avgränsas av järnvägssträckningarna mellan Tomelilla och Ystad samt mellan Tomelilla och Simrishamn. Ett stort grönområde omger Välabäcken som ringlar sig genom området. Det gröna stråket ansluter till kyrkogården och idrottsplatsen i områdets nordvästra del.

Områdets bebyggelse består till största delen av bostadshus men i den sydvästra delen finns ett mindre område ägnat för industri och invid detta finns också gården Adelsberg som gett området dess namn. Det finns även en äldre gård i områdets östra del men den används inte för lantbruk. Majoriteten av bostadshusen är av villatyp men det finns några enstaka flerfamiljshus. I områdets östra del ligger kvarter med kedje- och radhus längs säckgator. I de västra delarna av området ligger bebyggelsen ordnad i långsträckta kvarter längs med utfartsvägen Adelsbergsvägen. Järnvägssträckningen från Ystad har gjort att förbindelser med de västra delarna av Tomelilla måste ske över Byavägen i norr. Även i öster är framkomligheten begränsad, här av grönstråket med Välabäcken och järnvägen mot Simrishamn.

I området finns några bostadshus från 1930-talet men i övrigt finns inga äldre byggnader bortsett från kappellet och de båda gårdarna. I kvarteret Svanen, längs Adelsbergsvägen, ligger ett antal tämligen enhetliga egnahem från 1930-talet. Ett av dessa har nyligen bytt fönster och satt in en

*Exempel
på fönster i
Svanen.*

sentida fabriksstillverkad dörr i starkt avvikande färg och utförande, vilket påverkar karaktären av hela miljön. Egnahemmen i kv. Svanen är uppförda i 1½ våning med vitputsade fasader och grönmålade fönster och dörrar. Takfallen är obrutna och belagda med röda tegelpannor.

Det finns i området en del väl bevarade byggnader med funkisdrag. I några enstaka fall finns trädgårdar med äldre fruktträd (t.ex. Frälsebonden 10). I området finns också många väl bevarade byggnader från 1950- och 60-talen (för exempel på denna typ av hus se Kapitel 2 Rosendal ovan). I området som helhet finns också en del mindre väl anpassade takkupor och uterum. Några hus har förändrats genom att tegelfasader putsats eller att gavelröstena klätts in med panel.

I den sydöstra delen möter bebyggelsen en mer kuperad terräng ned mot Välabäcken. Gatumönst-

ret är här frigjort från den rektangulära kvartersindelningen. Kvarteren har här istället blivit oregelbundna till formerna och flera gator har utformats som slingor, exempel Furegatan och Skogsgatan. I dessa kvarter är bebyggelsen mer präglad av 1970-talets villastil med en del bungalowliknande enplanshus under tunga valmade sadeltak, med mörka färger i fasad och detaljer. Här finns också en del bebyggelse från 1980-talet i ljusa pastellfärgade paneler, även de under tunga tak.

Sammantaget kan sägas att områdets bebyggelse är heterogent i fråga om fasadmaterial, grundplan, taklutning och takmaterial. Bebyggelsen spänner från 1930-tal till de senaste decennierna och de enskilda husen är präglade mer av den allmänna tidsandan och smakinriktningen än någon lokal anknytning. Bebyggelsen i områdets östra enklav (kv. Ängen, Hagen, Travaren m.fl.) är däremot enhetlig grupp-husbebyggelse. Enhetligheten består i byggnadernas utformning i material och formspråk, en förändring i kulör av en panel eller plank kan förändra intrycket av en hel miljö.

Betydelsefulla byggnader och miljöer i Adelsberg/Sölvegården

Spannmålslagerhuset

Tomelillas i särklass mest spektakulära byggnad var spannmålslagerhuset. Det uppfördes på statligt initiativ för att tillgodose lagermöjligheter för spannmål främst under kristider. Byggnaden uppfördes 1917 efter ritningar av den världsberömda svenske arkitekten Erik Gunnar Asplund. Fasaderna var klädda med rödaktiga eternitskivor och taket var klätt med röd falsad plåt. Läget intill spåret var typiskt för placeringen av lagerhus. Det underlättade transporter till och från lagerhuset. Det var också en fördel vid byggandet då materialet kom som en monteringsfärdig byggsats med järnväg. Tomelilla har genom rivningen förlorat sitt kanske främsta landmärke och en byggnad

som symboliserade samhället som en knutpunkt i en jordbruksbygd. Lagerhuset var till stor del i ursprungligt skick men vid en storm blåste delar av plåttaket av. Då det under en lång tid stått tomt, beslöt man att riva det efter åtskilliga försök att hitta en ny funktion för användande. Det fanns nio stycken liknande lagerhus i landet men nu finns endast tre kvar, i Eslöv, Hallsberg och Vara. Lagerhuset i Eslöv är nu rivningshotat. Lagerhuset i Tomelilla var utpekad i den föregående bevarandeplanen som ”bevarandevärd byggnad av kulturhistoriskt och miljövärde”.

Kapellet

Kapellet i Tomelilla är byggt 1908 efter ritningar av arkitekten Alfred Arwidius från Malmö. Fasaderna består av rött tegel med dekorationer i huggen kalksten. Även taket är belagt med exklusiva material som glaserat taktegel med kopparavtäckning. Kapellet ger en massivt intryck med sin högt sittande små rundbågade fönster. De korta strävpelarna förstärker intrycket. Det korta tornet reser sig upp ur långhusets norra del, där också entrén finns. Tornet bidrar också till kapellets romanska utformning. På kyrkogården finns en vacker lövträdsallé. Ett uthus förefaller vara byggt samtida med kapellet i rött tegel men under oglaserade röda taktegel. Det finns även ett bårhus som tillkommit i senare tid men med anpassning till miljön.

Idrottsanläggningen, Tomelilla 237:118

På idrottsplatsen finns en äldre träläktare klädd med eternit. Den lilla läktaren kan möjligen vara uppförd under 1920-talet.

Frälsebonden 16, bostadshus och garage

Invid Adelsbergsvägen ligger detta väl bevarade bostadshus med ett fyra bilars garage avsett för åkerirörelse. Bostadshuset och garaget är uppfört med fasader i rött tegel lagt i munkförvand. Fönster och dörrar är bevarade ursprungliga med bågar och karmar i vit respektive grön färg. Garaget har fyra ordentliga portar även de målade i grönt. Bostadshuset har flera tidstypiska detaljer, exempelvis smäckra smidesräcken och lågt staket mellan murade plintar i rött tegel. Entrén är utformad med en uppglasad dörr samt omfattning av gulaktig klinkers under ett skärmtak.

Det finns flera hus i området som fortfarande har kvar sina tidstypiska uttryck och detaljer. Dessa detaljer är olika från hus till hus och området är tämligen heterogent till sin karaktär.

Garaget till Frälsebonden 9.

Kv. Utställningen 9, bostadshus

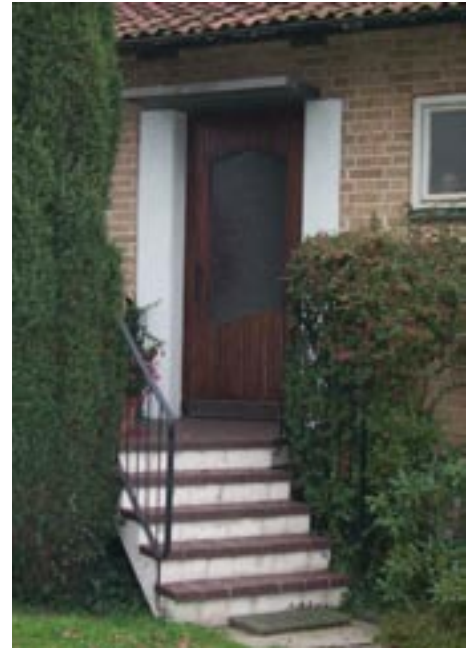
Detta bostadshus från sent 1970-tal eller tidigt 1980-tal kan representera sin tids byggande i området. Det är en enplansvilla med fasader av brunaktigt tegel under ett flackt valmat sadeltak belagt med svarta betongpannor. Fönstren är av enluftstyp med brunlaserad båge och karm. Bredvid entrén finns ett frostat glasparti. Växtligheten framför huset utgörs till en del av vintergröna barrväxter.

5. Lindsborg

Området utgörs av den sydvästra tårtbiten av Tomelilla. Det avgränsas av Karlsborgsvägen och Byavägen i norr samt järnvägen mellan Ystad och Tomelilla i öster.

Bebyggelsen härrör till största delen från efterkrigstiden. Enstaka undantag utgörs av Byagården, disponentvillan och två gårdar (Björkebo och Lindsborg) vid områdets östra del. Det finns även några gårdar väster om Ystadvägen och bland husen vid Teggatan finns ett par äldre hus. Det är planerat för ytterligare bostadskvarter väster om Ystadvägen. Bebyggelsen består nästan uteslutande av bostadshus fransett en låg- och mellanstadieskola, några daghem och ett äldreboende. Antalet verksamhetsbyggnader är mycket få i området, det finns inget område reserverat för industri.

Flygaren 2 visar prov på välbevarade detaljer.

Kvarteren väster om Stadsparken innehåller en del småhusbebyggelse från 1940-50-talen. Kvarteren söder om är bebyggda något senare. Här finns radhus och grupphus. Trädgårdarna är ganska små med få murar och plank. Flera kvarter har bebyggts i kommunal regi. Stora exploateringar av småhusområden genomfördes under 1960-talet av dåvarande Skånska cementgjuteriet.

I den nordöstra delen av området finns bebyggelse i två och tre våningar (kv. Tigern, Pantern, Lejonet, Lodjuret). Dessa hus är byggda under 1960- och 70-talen. I exempelvis kvarteret Tigern har taklutningen förändrats under senare tid för att råda bot på fuktproblem.

De sydligaste kvarteren (kv. Svalörten, Kabbelekan m.fl.) är bebyggda med individuellt utformade hus under 1970- och 80-talen. Utformningen är hämtad från några grundtyper med viss variation i fasadmaterial och takmaterial. Fasadbeklädnad av rött tegel, gult tegel eller vit kalksandsten/mexisten.

I områdets sydvästra spets vid Södra Grängsgatan finns ett gammalt transformator torn av den för Skåne karaktäristiska typen med putsade fasader avfärgade i vitt. Tornet är försett med trappstegsgavlar och ett sadeltak och har visa likheter med ett kyrktorn. Byggnader som dessa har idag inte alltid så högt bruksvärde men det kulturhistoriska värdet är högt. Denna och liknande byggnader

representerar ett tekniskt system som kommit att få omvälvande följder för samhället under 1900-talet, nämligen elektriciteten.

Betydelsefulla byggnader och miljöer i Lindsborg

Tomelilla bygård

Den kringbyggda korsvirkesgården är förklarad som byggnadsminne sedan 1971. Konstruktionen består av korsvirke med lerklining under halmtak. Något som särskilt bör nämnas är gaveln som är uppförd i korsvirkeskonstruktion. Det är sällsynt att sådana bevarats och den visar tydligt vilken trädbrist som rådde i trakten under 1800-talet. Andra tecken som visar detta är logen med sin kläna timra utan fotträd. Gårdsplanen är stensatt. Den närmaste omgivningen består av gräsmattor, stengården och tuktade pilträd. Gården köptes in av Tomelilla Köping 1926 för att göras till museum.

Mården 2, f.d. disponentbostad

Byggnaden är en påkostad bostad till disponenten vid Jästfabriken Active. Den byggdes under tidigt 1920-tal i en stram klassiserande stil invid stadsparken ett ganska bra stycke från fabriksbyggnaderna. I många andra fabriksmiljöer ligger disponentbostäder och de anställdas bostäder, om de upp-

fördes i företagets regi, ofta i nära anslutning till fabriksbyggnaderna. Detta gjordes för att klargöra sambandet mellan de boende och verksamheten, men troligen också ofta av praktiska orsaker som exempelvis tillgång på byggklar mark. Nu när fabriksbyggnaderna sedan länge är rivna, har förståelsen för vad disponentbostaden är för byggnad, minskat något men den besitter likväl ett stort kulturhistoriskt värde och förmedlar kunskaper om Tomellillas industriella förflutna.

Kv. Jaguaren, bostadshus

1963 ritades de bostadshus som uppfördes av Skånska cement i kvarteret Jaguaren. Tre olika typer av hus ritades, typ 104 V, 104 H och 105 H.

Ett av typhusen i kvarteret Jaguaren.

De innehöll vardagsrum, tre sovrum, kök och tvätt. Väggar består av 8 cm betong, 10 cm mineralull och en spånskiva men i gaveln är tegel ingjutet i ytan. Det uppfördes 30 bostadshus med lika utförande och material. Till varje hus hör ett vidbyggt garage. Det stora kvarteret är format som ett C med dubbla rader av hus. Kvarteret omsluter delvis en öppen grönyta. Husens fasader är delvis klädda med rött tegel och delvis av prefabricerade betongelement som målats vita. De flacka sadeltaken är belagda med tvåkupigt rött tegel. Ett större fönsterparti visar var vardagsrummet är placerat. Garagen är klädda med fasspont eller locklistpanel. Husen har i de flesta fall bevarats vilket fortfarande ger kvarteret en enhetlig karaktär. I några fall har fönster eller dörrar bytts ut eller målats om, men i stort sett har samtliga hus bevarats utan att några större förändringar skett.

6. Norra och östra industriområdet

Det norra industriområdet avgränsas åt väster av järnvägssträckningen mellan Tomelilla och Sjöbo och åt söder av Östra Utfartsvägen. Järnvägen mot Brösarp gick genom industriområdet där Slakteriet med disponentbostad ligger. Det östra industriområdet utgörs av bebyggelsen öster om Rosendalsvägen samt norr om järnvägen mellan Simrishamn och Tomelilla.

Flera av de företag som låg i centrum av Tomelilla lades ned under 1960-70-talen. En del av dessa var företag som tillkommit under samhällets första decennier runt sekelskiftet 1900. Exempelvis revs Jästfabrikens anläggning vid järnvägs korsningen på Adelgatan, endast

några år efter nedläggningen på 1960-talet. Idag står den f.d. disponentbostaden kvar vid stadsparken. Tegelbruket i Ullstorp lades ned efter kriget men de sista delarna revs först under 1970-talet. Bryggeriet revs på 1960-talet och på den tomten byggdes senare bostadshus. Stärkelsefabriken lades ned under 1950/60-talen men används idag som affärslokal. Det

stora slakteriet lades ned under 1980-talets slut och lokalerna används för annan verksamhet. Järnvägsmagasinet, som bör ha varit ett av Sveriges äldsta bevarade järnvägsmagasin revs för några år sedan. Den senaste stora verksamhetsbyggnad som rivits i Tomelilla är spannmålslagerhuset. Dessa nedläggningar har varit följder av förändringar i näringslivsstrukturen, något som alla svenska kommuner fått känna av. I några fall har man kunnat hitta ny användning för lokalerna och i andra fall har de fått förfalla för att sedan rivas bort. Rivning ger en minskad förståelse för hur samhället har växt fram och hur välståndet skapats. Vår syn på det industriella arvet förändras, under 1960-70-talen var det inte särskilt kontroversiellt att riva byggnader som vi idag ser ett stort värde i.

Bebyggelsen i de båda områdena är mestadels efterkrigstida industri- och verksamhetsbebyggelse. Byggnaderna är utformade som hallar i en våning. Fasaderna består av korrugerad plåt, betongelement eller lättbetongblock och i några fall av tegel. Ibland förekommer det en mer påkostad kontorsdel i tegel eller med en mer påkostad utformning än lager eller tillverkningsdelen. Fasadfärgerna är i en del fall troligen valda för att väcka uppmärksamhet.

samhet eller passa företagets färgprogram. Taken är många gånger plantak eller flacka sadeltak beroende på huskropparna omfattning. Taken är vanligen täckta med eternit eller plåt. Fönstren är utformade som fönsterband under takfoten eller upprepade enlufts-fönster. Byggnaderna är oftast uppförda med enkla konstruktioner som kan underlätta framtida ombyggnad. I många fall är de enkla konstruktionerna ett sätt att möta krav på flexibilitet. Frågor om bevarande i områden som dessa är komplicerade. Vad gäller byggnader av denna typ är ett användande viktigt för att de ska finnas kvar, ofta kräver ett användande möjligheter att förändra och bygga till. Bebyggelsen i dessa områden är präglade av en ständig förändring.

I det östra områdets östra del, längs vägen till Simrishamn, finns ett antal äldre bostadshus utan samband med industriområdet. Även i områdets sydöstra del invid järnvägsspåret till Simrishamn finns några äldre bostadshus och uthus.

Disponentbostaden i kvarteret Slakteriet.

I det norra området finns flera byggnader, såväl bostadshus som äldre verksamhetsbyggnader, med kulturhistoriska värden. Det före detta slakteriet utgör en miljö med intressanta byggnader med lokalisering i närheten av järnvägsspåren. Här finns en tämligen välbevarad disponentbostad/kontor. Den stora slakteribyggnaden är kontinuerligt till- och ombyggd. På området finns bland annat skyddsrum från beredskapstiden och byggnad för nödslakt. Flera av byggnaderna är tillkomna under perioden 1920-30-tal. På området finns också enklare kringbyggnader tillkomna under 1970-80-talen. Gemensamt för de äldre byggnaderna är att de har fasader av rött tegel. Strax norr om slakteriet finns ett

äldre trämagasin som tidigare troligen använts som järnvägsmagasin. Norr om detta ligger en byggnad som kan ha bebotts av någon järnvägsfunktionär, som en banvaktare eller stins. Mellan Slakteriet och Östra Utfartsvägen ligger ett antal bostadshus av varierande ålder. En del är troligen från tidigt 1900-tal och andra är sentida. Byggnadernas fasadmateriell är skiftande mellan tegel, puts och panel. Gemensamt är att de ligger med långsida åt gatan, på små tomter med byggnaderna i eller nära gatuliv. Flera av de äldre husen har fasader av rött maskinslaget tegel under sadeltak belagda med tegel, plåt eternit eller betongpannor. Raden av hus längs Slakterigatan har ett kulturmiljövärde.

Två exempel på äldre bebyggelse i kvarteret Slakteriet.

Föregående byggnadsinventering

Den föregående inventeringen avslutades och avrapporterades 1985. I rapporten ges en utförlig beskrivning av Tomelillas historiska framväxt. I

rapporten finns bland annat historiska kartor över tätorten. I rapporten redovisas ett antal områden och gatustråk så som värdefulla miljöer. Ett antal enskilda byggnader anges som värdefulla. De områden som betecknats som värdefulla är:

- Torget och järnvägsundergången
- Gustafs torg och Bangatan
- partier av Tomegatan
- Banmästaregatan-Järnvägsstationen
- Adelsbergsvägens norra del
- Nygatan
- Östergatan-Simrishamnsvägen

Utöver detta tillkommer ett antal enstaka byggnader utanför dessa områden, exempelvis Lagerhuset, Folkhögskolan, Maneten 2, Råkan 3, Slakteriets disponentbostad, Eken 2 och 5, Laxen 5, Hackspetten 4, Svalan 8, Mården, Byagården samt Vesslan 1 och 4.

Hur stora är då de förändringar som dessa utmärkta byggnader och miljöer genomgått? Hur stora är de förändringar som den övriga bebyggelsen genomgått? För att få svar på detta krävs en omfattande jämförande studie, en uppgift som kanske skulle kunna intressera skolklasser eller föreningar. Det är få av de byggnader som pekades ut 1985 som har rivits men flera var mycket betydelsefulla byggnader. Den i särklass största miljöförändringen som Tomelilla genomgått på senare år är rivningen av Lagerhuset som en gång uppfördes under medverkan av den världsberömde arkitekten Gunnar Asplund. Även stationsmiljön har förändrats genom att det kulturhistoriskt värdefulla stationsmagasinet rivits. I en del andra fall har fönster och dörrar skiftats från de ursprungliga till icke anpassade. Men då står åtminstone byggnaden kvar och kan förmedla en historia och bidra till en omväxlande boendemiljö till skillnad från tomma parkeringsytor. Tomelilla har ett lågt exploateringsstryck i jämförelse med västra Skåne. Hoten mot kulturvärdena i bebyggelsen består främst av hårdhänta förändringar och brist på underhåll.

Exemplet kvarteret Örnen

På den södra sidan av Gustafs torg ligger kvarteret Örnen. Denna bebyggelse angavs som bevarandevärd miljö. Den har inte ändrats i stor grad. Det som har hänt är att en del fönster blivit utbytta. Exempelvis Örnen 5 har istället för de ursprungliga spröjsade fönstren numera enlufts-fönster med lösspröjs. Fönstren påverkar en byggnads karaktär. En tomt har bebyggts med tvåvånings flerbostadshus med putsade fasader och utskjutande takfot.

Kulturlandskapet idag

Av den gamla bondbyn från 1727 återstår idag i stort sett inga spår alls. Byn har sedan den blev centralort och stationssamhälle vuxit enormt och totalt förändrat landskapet. Bygränser har ändrats, hägnader och bebyggelse försvunnit. Hela byns mark har idag nästan övergått till orten Tomelilla. Den gamla bykärnan låg där den nuvarande Tomelilla byagård är belägen. Tomelilla har sålunda expanderat norrut, österut och söderut, däremot inte lika mycket i väster. Därför har vi idag kvar den gamla gränsen mot Stenby, Ramsåsa och Tryde. I övrigt har bygränsen totalt förändrats. Både Sälshög och Ullstorp har fått släppa till mark till samhällets utbyggnad.

Det som idag är Tomelilla byagård är den enda kvarvarande av de ursprungliga sju gårdar som fanns i byn. Denna välbevarade gård är förklarad som byggnadsminne sedan 1971.

Örnen 5.

Åtgärder för Tomelilla

Hur skall då detta kulturhistoriska värde bevaras? En förutsättning för detta är att byggnadernas karaktär bibehålls. De olika byggnaderna skiljer sig åt i ålder och utseende. Varje tid har sett byggnadsskicket varieras och förändras. Naturligtvis kan man uppfatta 1900-talets villa- och egnahemsbyggande som ett lika stort avsteg från den äldre traditionen som grupphusbebyggelse från 1980-talet. Att vi accepterar hur samhället ser ut idag betyder inte att man ger fritt spelrum. Nyttillskott i och kring Tomelilla ska anpassas till det befintliga för att bibehålla en god miljö. En god medvetenhet om samhällets kulturmiljövärden är en förutsättning för att bebyggelsemiljön ska bevaras på lång sikt. Av medvetenheten följer en önskan om att sköta och underhålla byggnaderna. Hur ska då detta underhåll genomföras?

Allmänna råd vid underhåll och ombyggnad

- De olika karaktärsdragen för byggnadstyperna som redogjorts för under kapitlet ”Tomelilla idag” bör bevaras för att ett högt kulturhistoriskt värde i Tomelilla skall bibehållas. Karaktärsdragen har skiftat genom tiderna och därför är det viktigt att utgå ifrån varje enskild byggnads särdrag. Exempelvis är många skånska hus uppförda utan gavelutsprång och med litet takutsprång. Dessa byggnader ska inte förses med utskjutande tak med förebild i nordligare trähusbyggnade.
- Det är inte endast ”gamla” hus som har ett värde. Det kan finnas lika stor anledning att bevara ett välbevarat hus från 1950-60-talen som ett 1800-talshus. Skillnaden är att det idag finns fler bevarade efterkrigstida hus och det är bland annat därför som de inte värderas lika högt. Tänk på att dagens ombyggnation och nyproduktion blir morgondagens kulturarv.
- Om man har behov av att inreda en vind eller bygga till är det viktigt att anpassa åtgärderna till byggnadens förutsättningar. Takkupor bör hellre göras små och fler än stora och få. I en del fall medför takkupor och tillbyggnader så stora förändringar att de helt ska undvikas. I många fall är det bättre att placera kupor eller takfallsfönster åt gårdssidan av huset. Uterum,

garage och uthus bör ges en utformning som underordnar sig bostadshuset och tar hänsyn till detta.

- En byggnads karaktärsdrag kan vara bibehållna från den tid då den uppfördes. Den kan också vara präglad av senare förändringar och tillskott som gjorts. Om inte byggnaden utsatts för genomgripande förändringar som på ett avgörande sätt avviker från byggnadens karaktär, finns det ingen anledning att radera senare tiders tillskott. Det blir alltid en avvägning om man ska försöka ”stilrestaurera” d.v.s. återföra byggnaden till en tidigare utformning eller om man ska betrakta förändringarna som intressanta årsringar i en pågående process.
- Innan större åtgärder påbörjas är det bra att ta reda på så mycket som möjligt om byggnaden, till exempel genom att fråga tidigare brukare och grannar. Detta för att veta vilka material som använts och vilka förändringar som gjorts.
- En byggnad bör underhållas kontinuerligt med små insatser. Det minskar risken för att stora genomgripande förändringar blir påkallade.
- Värdera det hantverksmässiga, med detaljrikedom och kvalitet. Även små detaljer kan ha en stor betydelse för hur en byggnad upplevs.

Jugenddekor i originalputs på Laxen 9..

- Äldre fönster är ofta tillverkade i trä av hög kvalitet. I många fall är det en god idé att restaurera ett äldre fönster även om det ytligt ger intryck av att vara i dåligt skick. Även om enstaka delar är dåliga kan en duktig hantverkare iståndsätta de flesta äldre fönster. Förutom kvalitetsaspekten har fönstren en stor betydelse för hur ett hus uppfattas. Ett äldre fönsterglas har estetiska kvalitéer som ett nytillverkat glas inte besitter. Bågar och spröjs är avpassade efter byggnaden och gjorda för att passa just där. Att ersätta ett sådant fönster med ett fabriksstillverkat ger byggnaden ett mindre kulturhistoriskt värde. Även dörrar som är utformade efter byggnaden bör restaureras istället för att bytas ut. Lika lite som man skulle drömma om att sätta in en ny byrålåda i en äldre byrå borde man sätta in en ny icke anpassad dörr i ett äldre hus. Tänk på att underhåll och små reparationer alltid blir billigare än att köpa nytt. Om man trots allt väljer att sätta in nya fönster är det att föredra om man väljer de befintliga som förlaga.
- Kulörer på byggnader och plank påverkar inte endast den enskilda fastigheten utan även de omkringliggande. För att bibehålla en byggnads karaktär och dess kulturhistoriska värde bör dess färgsättning anknyta till den karaktär byggnaden domineras av.
- Blanda inte moderna tekniker och material med äldre. Exempelvis bör man inte laga skador på en mur putsad med kalkbruk med cement. Detta eftersom de båda brukssorterna har olika egenskaper och betongen är alltför stark vilket kan medföra skador på underlag eller omgivande putsytor.
- En del äldre tekniker kan förefalla tidsödande men kan på lång sikt faktiskt vara tidsbesparande om man utför ett grundligt förarbete. Exempel på det är målning med linolja på trä. En yta tidigare struken med linolja kan enkelt strykas med ny linolja. Fördelarna med en traditionell produkt som linolja är att effekten på lång sikt är känd. En del av de sentida produkterna fungerar inte så bra i samband med äldre underlag.
- En del material börjar bli besvärliga att få tag i, exempelvis eternit vilket även är farligt att bearbeta och deponera. Det finns produkter på marknaden som kan användas när man behöver komplettera exempelvis ett tak belagt med eternit. Som ersättning för eterniten finns exempelvis en asbestfri produkt kallad embonit. Andra material kan man få tag i hos firmor som handlar med begagnat byggmaterial. Behöver man en gammal dörr eller ett fönster finns det ofta att få efter lite efterforskande.
- En del material har ytligt sett vissa likheter men valet av material kan ha avgörande konsekvenser för hur byggnaden eller miljön uppfattas. Exempel på detta är lertegelpannor kontra betongtegelpannor eller tegelimiterande plåt. En lertegelpanna ger ett smäckrare utseende än de grövre betongpannorna. Den tegelimiterande plåten ger ett stelt och livlöst utseende. En annan fördel med tegel är att materialet är mycket hållbart och behöver man ersätta en enstaka panna är det enkelt gjort till skillnad från att byta ett större stycke plåt.
- Trädgårdar kan innehålla stora kulturhistoriska värden förutom estetiska värden eller bruksvärden. I en del fall är trädgård och bebyggelse tänkta som en enhet. En äldre trädgård kan innehålla många äldre kulturväxter som ger fastigheten, och kanske ett helt kvarter, dess karaktär. Växterna i en trädgård kan ge mycket information om hur en byggnad använts. En äldre trädgård, liksom ett hus, kan dölja mycket som förtjänar att upptäckas. Låt därför en hel växtsäsong förflyta innan trädgården åtgärdas.
- Samspelet mellan byggnad och trädgård är viktigt. Ett äldre hus med en anpassad trädgård präglas av rabatter, trädgårdsland, fruktträd och gångar medan ett hus från 1970 kanske är omgiven av vintergröna växter och sammanhängande gräsytor.
- Vid nyproduktion ska hänsyn tas till omgivande bebyggelse. Här är byggnadens skala, fasadmaterial, takmaterial och takfallslutning viktiga. Det är viktigt att fundera på byggnadens läge på tomten och hur stor del av tomten som är lämplig att bebygga.

Särskilda riktlinjer för Tomelilla.

Bevara de äldre industri- eller verksamhetsbyggnaderna. Ibland kan det i enskilda fall vara svårt att beräkna hur stor påverkan det får att riva byggnader som har haft en central roll i ett samhälle. En rivning påverkar hur ett samhälle

uppfattas, hur de boende och besökare identifierar sig med den byggda miljön. I Tomelilla har en stor del av de tongivande industri- och verksamhetsmiljöerna rivits under de senaste decennierna, detta har lett till att samhället har berövats en del av sin historia och det har minskat möjligheterna att förstå hur och varför samhället blivit vad det är idag. Genom att bevara en del av dessa byggnaderna ger man möjlighet till människor att orientera sig i det förflutna, i nuet och i framtiden.

Vid infartsvägarna till de centrala delarna, se exempelvis Östergatan, Malmövägen och Tomegatan, finns en stor del byggnader uppförda decennierna efter sekelskiftet 1900. Många av dessa har fasader klädda med rött tegel, i många fall är de utformade med dekorativa fönsteröverstycken eller stickbågar. Byggnaderna förstärker Tomelillas karaktär av stationssamhälle med spår efter en kraftig expansiv fas. Byggnader av denna typ har ett stort värde för Tomelilla och ovarsamma ombyggnader eller rivningar ger allvarliga följder för samhällets karaktär. I ett samhälle av denna storlek finns förstås ett stort antal byggnader med annan karaktär som förtjänar att brukas och vårdas med en hänsynsfull inställning.

Bevara de enhetligt uppförda miljöerna. I flera fall har f.d. enhetligt utformade miljöer förändrats till heterogena miljöer. I Tomelilla finns en del miljöer som med återställande kan stärkas i sin karaktär, detta gäller främst kv. Uven, Ugglan och Gärdsmysen. I andra mer sentida miljöer finns fortfarande en enhetlig utformning att slå vakt om ex. kv. Jaguaren.

I Tomelilla finns ett stort antal väl bevarade bostadshus från efterkrigstiden. För att bevara dessa bör detaljplan eller områdesbestämmelser med förhöjd lovplikt övervägas. Exempelvis kan kvarteren Rapphönan och Måsen studeras.

Om varsamheten i lagstiftningen

Varsamhet vid ändring av byggnad är ett begrepp som infördes i samband med antagandet av Plan och bygglagen. Kravet är uttryckt som en hänsynsregel eller utgångspunkt, som gäller vid alla

ändringar, om- och tillbyggnader i hus. Lagens mening är att ändringarna skall göras med hänsyn till byggnadens karaktär. De värden som ger karaktären och som särskilt räknas upp i lagtexten är byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, konstnärliga och miljömässiga.

Lagen talar alltså om hur, på vilket sätt, ändringar skall utföras, inte att man inte får göra dem. Varsamhet kan bland annat innebära att:

- Bibehålla fönster och dörrars storlek, utformning och placering.
- Bibehålla fasadens karaktär dvs att inte putsa tegelfasader och omvänt att inte sätta tegel, trä eller plåt på putsade fasader.
- Det kan också innebära att vid ändring återställa fasader som klätts in med förvanskande material.
- Bibehålla takets karaktär dvs takvinkel, taksprång och taktäckningsmaterial samt anpassa takkupor till takets storlek och byggnaden i övrigt.
- Vid ommålning ge byggnaden en färgsättning som stämmer överens med byggnaden och dess omgivning.

Utgångspunkter för kulturhistorisk värdering

Vår värdering utgår från att orternas bebyggelsekaraktär skall kunna bevaras och utvecklas. En Orts karaktär är uppbyggd av både allmänna drag i bebyggelsen som tak- och fasadmateriell, utformning, byggnadstyper m.m. samt särskilt tongivande byggnader. Till denna miljömässiga karaktär har vi också lagt kulturhistoriska aspekter. Syftet är att bevara och utveckla bebyggelsens allmänna karaktär och samtidigt kunna förstå en Orts historiska utveckling genom bevarade byggnader och bebyggelsemiljöer.

Kyrkor är ofta landsbygdens största, äldsta och mest påkostade byggnadsverk. De dominerar miljön och många människor har en stark relation till kyrkobyggnaden. Kyrkor lyder under Kulturminneslagstiftningen. Samtliga kyrkor, kyrkogårdar och kapell har getts skyddsbestämmelser (q1). Prästgårdar ingår i den kyrkliga miljön och har också värderats högt.

I stort sett samtliga orter har sitt ursprung i bondbyar. För att denna karaktär skall kunna bibehållas har vi värderat bondgårdar som ligger inne i orterna högt. Välbevarade bondgårdar har föreslagits skyddsbestämmelser med exteriört skydd (q1) och andra har föreslagits skyddsbestämmelser (q2) eller varsamhetsbestämmelser (k).

Allmänna lokaler och verksamhetslokaler som skolor, fattighus, kommunalhus, folkrörelselokaler, smedjor, lokalföreningar, lanthandelsbutiker, etc speglar den historiska utvecklingen och har värderats högt. Mycket välbevarade byggnader har föreslagits skyddsbestämmelser (q1) och mindre välbevarade har föreslagits skyddsbestämmelser (q2) eller varsamhetsbestämmelser (k).

Järnvägen har haft stor betydelse för samhällsutvecklingen och järnvägsstationer och byggnader inom stationsmiljön har därför värderats högt. Välbevarade järnvägsstationer och andra välbevarade byggnader inom stationsmiljöer har föreslagits skyddsbestämmelser med rivningsförbud och exteriört skydd (q1). Mindre välbevarade järnvägsstationer har föreslagits skyddsbestämmelser med rivningsförbud (q2). För andra byggnader har föreslagits varsamhetsbestämmelser (k).

Bostadsbebyggelse har sällan getts skyddsbestämmelser. Endast mycket välbevarade och ofta äldre bostadsbyggnader har föreslagits skyddsbestämmelser (q1). Välbevarad och typisk bostadsbebyggelse har föreslagits varsamhetsbestämmelser (k). För övriga befintliga byggnader gäller den generella varsamheten.

Beteckningar och skyddsbestämmelser som används vid tillämpning av plan- och bygglagen:

Ingen beteckning: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 1§ för ny bebyggelse samt generella krav på varsamhet för befintlig bebyggelse enligt 3 kap. 10§.

k: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 10§. Det gäller byggnader där varsamhetskravet särskilt skall uppmärksammas vid lovgivning och planläggning.

q1: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud med exteriört skydd. Detta gäller de byggnader som idag har så välbevarade detaljer, som t. ex. originalfönster, originalputs, verandor med snickarglädje, att de inte går att byta ut eller övertäckas.

q2: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud och stomskydd. Detta gäller de byggnader som har en stor historisk betydelse men som inte är så välbevarade i alla detaljer eller originaldelar. Det gäller också sådana byggnader vars fasader blivit inklädda men som är möjliga att återställa.

Kulturhistorisk värdering av bebyggelsen i Tomelilla

Värderingen ger en vägledning till hur och vilken bebyggelse som särskilt bör uppmärksammas vid lovgivning och/eller ges varsamhets- och skyddsbestämmelser i planarbetet. För att underlätta detta arbete hänvisar våra värderingskategorier direkt till den uppdelning som finns i plan- och bygglagen.

1. Centrum

Torget: värdefull kulturmiljö. (se kvarteren Baneret, Skölden, Simson och Lansén)

Kv. Abborren: 2b1, 24b1, 6b1 o b2 (K)

Kv. Alen: 5b1, 10b1, 9 b1 o b3 (K)

Kv. Axel: 11b1 (K) verksamhetsbyggnad med äldre dörrar och fönster inpassad i stadsmiljö, 12b1 (K), 22b1 (K), 19b1 (K)

23b1 o b2 (q1) bostadshus med vit puts, plåttäckt tornhuv och äldre dörrar och fönster. Uthus med papptak och ståndränna.

Kv. Balder: 5b1 (q1), 3b1 o b2 (K), 4b1 (K)

Kv. Baneret: 13 b5 (q1) gårdshus till hotellet uppfört med övre våning i rött tegel och bottenvåning med fält av kullersten mellan vertikala band. Ett utskjutande trapphus med ursprungliga fönster och dörr. Troligen ritat av Hans Westman 1955 då han ritade ombyggnad av Stora hotellet.

12 b1 (q2) sekundära fönster och dörrar, sentida fasadkulör. Fasadornamentiken är bibehållen liksom takfallen som är fria från takkupor men belagda med tvåkupiga betongpannor.

13 b1-b4 (K) bebyggelse mot torget.

Kv. Banmästaren: 14 b1 (q1)

Kv. Braxen: 2 b1, 5 b1, 7 b1, 11 b1 (K)

Kv. Bromsen: 2 b1, 4 b1, 15 b1 o b2 (K)

Kv. Eken: 5 b1 (q1), 17 b1 (q1), 18 b1 (q1), 21 b1(q1) Eken 5 och 21 är ett parhus där 5:an har ursprunglig dörr och 21:an ursprungliga fönster. Invid 21:an finns ett garage som placerats i gatuliv. Eken 18 med äldre fönster och takkupa i takfallet, ståndränna med tak belagt med eternit i facett, 16 b1, 18 b2, 21 b2 (K)

Kv. Eskil: 10 b1, 16 b1 o b2, 17 b1 o b2, b3, 18 b1, 19 b1, 21 b1 o b2, 22 b1 (K)

Kv. Fabian: 8 b1(q1), 8 b2 (K), 9 b1 (K)

Kv. Fjolner: 5 b1, 23 b2, 24 b1 o b2, 26 b1 o b2, b3 (K)

Kv. Flugan: 1 b1, 2 b1, 3 b1, 4 b1 o b2, 6 b1, 10 b1 o b2 (K)

Kv. Frigg: 2 (q1) Elimkyrkan

Kv. Gabriel: 16b1 (q1), 9 b1 (K)

Kv. Göta: 8 b1 (q1), 28 b1 (q2), 10 b1, 11 b1, 12 b1, 14 b1, 15 b1, 29 b1 (K) Tomegatan har ett stort miljömässigt värde med ett flertal byggnader i gatuliv uppförda i rött tegel. Det finns också äldre putsade hus samt något äldre i gult tegel.

Kv. Heimdal: 7 b1 (q1), 1 b1, 7 b2, 21 b1, 22 b1 (K)

Kv. Herkules: 20 b1 (q1), 34 b3 (q1), 26 b1 (q2), 34 b1 (q2), 36 b1 (q2), 4 b2 (q2), 27 b1, 28 b1, 29 b1, 34 b2, 35 b1 (K)

Kv. Iduna: 9 b1 (q1), 10 b1 (q1), 1 b1 (q2), 8 b1 (q2), 1 b2 o b3 (K), 5 b1 (K)

Kv. Katten: 3 b1, 4 b1, 8 b1 (K)

Kv. Lansen: 15 b1 (q1), 14 b1 (K)

Kv. Laxen: 9 b1 (q1) originalputs i övervåningen och ursprungliga fönster och dörrar, balkongräcken har ändrats från putsad balustrad till bukigt metallräcke. Hög putsad trädgårdsmur i sydväst. 6 b1 o b2 (q2) b1 är en biografbyggnad i funktionalistisk stil med fasader i gult tegel och gårdshuset b2 är den äldsta bevarade byggnaden i Tomelilla och en rest av Brüdigams handelsgård från 1868 (se föregående bevarandeprogram sid 44). Idag är delar av fasaderna putsade, fönster och dörrar har bytts ut. 8 b1 (K)

Kv. Olympen: 8 b1 (q1), 11 b1 (q1), 5 b1, 6 b1 o b2, b3, 7 b1, 15 b1, 17 b1 (K)

Kv. Per: 1 b1, 2 b1, 5 b1 o b2, 9 b1 o b2 (K)

Kv. Rubinen: 1 b1 (q1), 2, b1, 3 b1, 6 b1, 7 b1, 8 b1, 9 b1 (K)

Kv. Simson: 5 b1 (q1), 9 b1 (q1), 20 b1 (q1) 5 b2 (q2), 13 b1 (q2) ritat av Boisen som apotek och bostad med fasader av rött tegel på sockel av

granit, 21 b1-4 (q1), 5 b3 (K), 7 b1 o b2 (K)

Kv. Skolan: 1 b1 (q1), 2 b1 (q1), 3 b1 o b2 (K), 4 b1 o b2 (K)

Kv. Skölden: 8 b4 Sparbankshuset (q1) 8 b1, b2, b5 Välbevarad kontorsbyggnad från 1970-talet med tidstypiska material och utformning (K)

Kv. Svea: 16 b1 (q1), 26 b1 o b2 (q1), 33 b1 (q2), 21 b1, 23 b1 (K)

Kv. Svärdet: 19 b1 (q2), 20 b1, b2, b3, b4 (q2) fd engelska svinslakteriet med välbevarad stomme. B4 exteriört präglad av tiden som biografen Regina.

Kv. Tallen: 6 b1, 7 b1, 8 b1, 10 b1 o b2 (K)

Kv. Valhall: 3 b1 (q1), 4 b1 (q1), 5 b1 o b2 (q1), 6 b1 o b2 (q1), 3 b2 (q2), 4 b2 (K)

Kv. Vesslan: 2 b2 (q1), 3 b1 (q1), 4 b1 (q1), 13 b1 (q1), 16 b1 (q1), 2 b1 (q2), 13 b2 (K), 16 b2 (K), 17 b1 (K), 2 b3 (K), 7 b1 o b2 (K), 8 b1 (K)

Tomelilla 237:9 och Tomelilla 237:78 (q1) byggnader vid tidigare gångtunnel.

Tomelilla 237:79 b1-3 (q2) f.d. Pihls bageri, betydelsefull som en av de sista kvarvarande verksamhetsbyggnaderna vid stationsområdet.

Tomelilla 237:84: (q1) stationsbyggnad

Kv. Åke: 2 b1, 17 b1, 20 b1 (K)

2. Rosendal

Kv. Bofinken: 20 b1 (q2), 22 b1 (q2), 20 b2, 23 b1, 25 b1 o b2 (K)

Kv. Bågen: 1 b1 (K), 10 b1 (K)

Kv. Domherren: 6 b1 (K), 7 b1 o b2 (K)

Kv. Duvan: 9 b1 o b2 (K), 15 b1 (K), 16 b1 o b2 (K), 17 b1 (K), 18 b1 o b2 (K), 21 b1 (K), 25 b1 o b2 (K), 28 b1 o b2 (K), 29 b1 (K), 33 b1 (K), 34 b1 o b2 (K), 35 b1 o b2 (K), 36 b1 o b2 (K), 38 b1-3 (K)

Kv. Folkets park: 14 b1 (q2), 18 b1 (q2), 2 b1, b2, b3, b4, b5, b8, b10 (K), 4 b1, 6 b1, 7 b1 o b2, 8 b1, 9 b1 o b2 (K) bebyggelsen längs den tidigare infartsgatan Östergatan bildar en värdefull miljö.

Kv. Gräsanden: 25 b1 (q2), 26 b1 välbevarat bostadshus fr 1940-tal i rött tegel med ursprungliga dörrar och fönster (K), 27 b1 fd bryggeri (K), 28 b1(K), 32 b1 (K)

Kv. Gärdsmynen: 15 b1 o b2 (q2), 1 b1, 2 b1, 3 b1, 4 b1, 5 b1, 6 b1, 7 b1, 8 b1, 9 b1, 10 b1, 11 b1 o b2, 13 b1, 14 b1 (K)

Kv. Hägern: 1 b1, b2 o b3 (K), 10 b1 (K), 16 b2 (K), 17 b1 o b2 (K)

Kv. Höken: 5 b1 Bengtssons livsmedel, tidigare fanns små affärer och bostad i huset, äldre skyltfönster (K), 7 b1 o b2 (K), 8 b1 o b2 (K), 9 b1 (K), 22 b1 o b2 (K), 29 b1 o b2 byggt 1920-30-tal, bostadshus med uthus, bevarade fönster och dörrar. Ett obrutet takfall belagt med eternit i facett (K), 31 b1 o b2 (K), 38 b1 (K), 42 b1 (K)

Kv. Kråkan: 3 b1 o b2 (K), 4 b1 (K)

Kv. Måsen: 1 b1, 2 b1, 3b1, 4 b1, 5 b1 o b2 (K) Kv. Rapphönan och Måsen (K) skyddas längs Marknadsgatan som enhetlig efterkrigsmiljö inklusive gatuarmatur och låga staket mot gatan.

Kv. Palmen: 3 b1 (q1) utgör en fondbyggnad för infartsvägen och har ursprungliga detaljer i form av fönster och dörrar. 1 b1 o b2, 2 b1, 5 b1, 6 b1, 7 b1 (K)

Kv. Pilfinken: 2 b1 o b2, 3 b1 o b2, 4 b1 o b2, 5 b1, 8 b1 o b2 (K)

Kv. Rapphönan: 1 b1, 2 b1 o b2, 3 b1 o b2, 4 b1, 5 b1, 14 b1 o b2 (K) Kv. Rapphönan och Måsen (K) skyddas längs Marknadsgatan som enhetlig efterkrigsmiljö inklusive gatuarmatur och låga staket mot gatan.

Kv. Sparven: 2 b1 o b2 (K)

Kv. Staren: 10 b1, 11 b1, 12 b1, 13 b1, 16 b1 o b2, 18 b1, b2 o b3 (K)

Kv. Strutsen: 1 b1 (K)

Kv. Svalan: 9 b1 o b2, 11 b1 o b2, 13 b1, 15 b1 o b2, 16 b1 äldre trädgård (K)

Kv. Talgoxen: 5 b1, b2 o b3, 6 b1, b2 o b3, 8 b1 o b2, 9 b1 o b2, 10 b1 o b2, 11 b1 o b2, 12 b1, b2 o b3, 13 b1, b2 o b3, 14 b1 o b2, 15 b1 o b2, 16 b1 o b2 (K)

Kv. Tjädern: 32 b1 o b2, 33 b1, b2 o b3, 34 b1 (K)

Kv. Ugglan: 6 b1, 7 b1 o b2, 10 b1, b2, 11 b1 o b2, 14 b1 o b2, 15 b1 o b2, 18 b1 o b2, 19 b1 o b2 (K)

Kv. Uven: i kvarteret finns ett antal Eric Sigfrid Persson-hus varav flertalet är förändrade men som tillsammans utgör en värdefull miljö. Uthusen är oftast bättre bevarade än bostadshusen. 7 b1 o b2, 8 b1, b2 o b3, 9 b1, b2 o b3, 12 b1 o b2, 13 b1 o b2, 17 b1 o b2, 20 b1, 23 b1 o b2, 27 b1 o b2 (K). Gårdsbildning med rivna byggnader och utbytta fönster och dörrar men med ett miljömässigt värde.

Kv. Örnen: 1 b1 (q1), 4 b1 o b2 (q1), 1 b2 (q2), 5 b1 o b2, 6 b1, 9 b1, b2 o b3, 11 b1 o b2 (K)

Tomelilla 237:93 Välabadets hopptorn (K)

3. Västervången/Norreplan och Karlsborg

Kv. Bagaren: 12 b1 o b2, 26 b1, b2 o b3, 27 b1 o b2 (K)

Kv. Bläckfisken: egnahem med gavlar mot gatan, låga staket eller hägnader mot gatan Flera hus har skärmtak över entréerna och ursprungliga fönster och dörrar, eternitskivor i fasad förekommer. Trots skilda fasadmateriäl finns en enhetlighet i storlek, takfall och läge på tomten som bör bevaras och därför bör tillbyggnader och glasade uteplatser som förändrar miljön inte byggas. 1 b1 o b2, 4 b1, 6 b1 o b2, 8 b1 o b2, 10 b1 (K)

Kv. Folkhögskolan: 1 b1, b5, b6 (q1), 1 b2 o b4 (K)

Kv. Innern: 1 b1 o b2 (K)

Kv. Maneten: 2 b1 o b2, 5 b1, 6 b1 o b2, 10 b1, 11 b1 o b2, 12 b1 o b2 (K)

kv. Musslan: (se kvarteret Bläckfisken) 1 b1 o b2, 2 b1, 3 b1, 4 b1 o b2, 5 b1, 6 b1, 7 b1, 8 b1 (K)

Kv. Råkan: 3 b1 o b2 (K), 4 b1 (K), 5 b1 (K)

Kv. Stärkan: 1 b1 (K), 3 b1 (K)

Kv. Yttern: 1 b1 (K)

4. Adelsberg/Sölvegården

Kv. Flygaren: 2 b1, 6 b1 (K)

Kv. Färgaren: 1 b1, 2 b1 o b2, 3 b1 (K)

Kv. Kyrkogården: 1 b1 o b2 (q1), b4 (K)

Kv. Svanen: 2 b1 (q1), 3b1 o b2 (q1), 4 b1 o b2 (q1), 5 b1 (q2) egnahem från 1930-talet, nr 5 har en sentida entrédörr som inte anpassats.

Tomelilla 237:118: idrottsanläggningens trälåktare b4 (q1)

Tomelilla 237:121: gården Adelsberg har tidigare varit plattgård under Glimmingehus. b4 (q1), b1, b2, b3, b5, b6, b9, b10 (K)

Ullstorp 127:4: gård b1-4 (K)

5. Lindesborg

Kv. Antilopen: 19 b1 (K)

Kv. Byagården: 1 (q1) Byagården är förklarad som byggnadsminne enligt kulturminneslagen.

Kv. Jaguaren: 1-30 b1 o b2 (K) gruppbyggda typhus med enhetlig utformning som bildar en värdefull tidstypisk miljö. Flera hus har ursprungliga fönster och dörrar.

Kv. Mården: 2 b1 fd disponentvillan till Stärkelsefabriken Active med omgivande trädgård (q1)
Tomelilla 237:58: gården Björkebo b1, b2 o b3 (K)

Tomelilla 237:72: gården Lindesborg b1-4, b6 (K)

6. Norra och Östra industriområdet

Kv. Slakteriet: 11 b1 o b4 (q2), 4 b1 o b2, 5 b1 o b2, 7 b1 o b2, 30 b1, b2 o b3, 41 b1 o b2, 44 b1 (K)
Tomelilla 237:9 b1 (q1) lokstall

Skötselråd för omgivande landskap

Mest märkbart i landskapet runt Tomelilla är den stora allé som leder till Actives gamla gård i nordöst.

Träden i en allé skall stå öppet och solbelysta eftersom allén skall synas tydligt i landskapet och det skapar också goda förutsättningar för insekter, lavar, mossor, fåglar och fladdermöss. Alléerna kräver därmed årligen skötsel i form av beskärning, röjning av mark- och undervegetation samt borttagande av stamskott. Beskärning sker säkrast i juli-augusti-september. Inga grenar över 10 cm i diameter bör skäras bort. En skyddszon bör anläggas utmed åkermark, zonens bredd bör vara minst sex meter. Denna zon bör inte odlas för att undvika skador på trädens rotsystem.

I Tomelilla finns inga vattendrag vid bytomten. I väster finns däremot ett vattendrag som är gräns mot Stenby. På kartan från 1727 är den benämnd ”Skjelbäcken”. Bäckens har blivit rätad under 1800-talet. Även i öster löper ett vattendrag benämnt Välabäcken. Denna bäck utgör delvis bygräns mot Ullstorp. På kartan syns att bygränsen inte ändrats trots att bäcken ställvis rätats. Bäckens har ett stort värde både som historisk gräns och för det grönstråk som löper längs med den.

Handlingsprogram

Tomelilla kommun har det yttersta ansvaret för kulturmiljöerna i kommunen. Därmed inte sagt att kommunen skall svara för att kulturmiljöerna tas om hand och så har heller aldrig varit fallet. De

största insatserna utförs, och har alltid utförts, av enskilda i samband med underhåll av fastigheter och brukande av landskap.

Ett kulturmiljöprogram är en bra grund för kulturmiljöarbetet i kommunen. Det kan emellertid inte stå som ensam garant för att kulturmiljöerna bevaras och utvecklas på ett positivt sätt. Kulturmiljön är som miljön i övrigt en del av samhällslivet och förändras i takt med detta.

Större förändringar, som konjunkturer, strukturförändringar inom jordbruket och inträdet i EU, kan den enskilda kommunen inte råda över utan måste istället följa och anpassa sig efter dessa. Olika typer av handlingsprogram måste därför tas fram så att kulturmiljöarbetet kan vara aktivt, följsamt och en självklar del av samhällsutvecklingen.

Ett handlingsprogram för kulturmiljöarbetet Tomelilla kommun bör innehålla följande punkter:

Förankring. För att kulturmiljöprogrammet skall få avsedd effekt krävs att den förankras. För att kunna förankra kulturmiljöprogrammet ut i kommunen krävs att detta är förankrat internt inom kommunen. Ett kulturhistoriskt perspektiv, eller att en kulturmiljö berörs, kan finnas med i ett stort antal beslut. Det är således inte bara en angelägenhet för miljö- och byggnadsnämnden eller nämnden för kultur, fritid och turism utan för hela den kommunala förvaltningen.

Utbildning. Trots att människan i det moderna samhället är mer rörlig än tidigare så är vardagsmiljön fortfarande begränsad. Kunskap om vardagsmiljöns historiska framväxt och kvalitéer är avgörande för hur man förhåller sig till den. Denna kunskap förmedlas bäst genom att studier av vardagsmiljön läggs in i skolarbetet på alla nivåer, från förskola till gymnasium. Kulturmiljöprogrammet, och särskilt den Kulturhistoriska översikten, kan i många sammanhang vara en lämplig utgångspunkt för sådana studier.

Hembygdsrörelsen. Hembygdsföreningarna är ideella organisationer som värnar och levandegör kulturarvet. I Tomelilla kommun utför de ett omfattande arbete och vårdar också ovanligt många byggnader med stora kulturhistoriska värden.

Fysisk planering. Kulturmiljöprogrammet bör vara en självklar utgångspunkt i hanteringen av bygglov- och planärenden samt ligga till grund för den översiktliga planeringen.

Kulturturism. Kulturturism är en ständigt ökande näring och det finns goda förutsättningar för kulturturism i Tomelilla kommun. Kulturmiljöprogrammet är ett bra stöd i detta arbete och i samarbetet med näringsliv, hembygdsföreningar och turistorganisationer.

Landsbygdsutveckling. Lantbruket har under senare delen av 1900-talet genomgått en omfattan-

de strukturförändring. Sedan inträdet i EU finns landsomfattande program och stöd för omställning av jordbruket och landsbygdsutveckling. Ett levande jordbruk och en levande landsbygd är avgörande för flertalet kulturmiljöer i Tomelilla kommun. Kommunen bör därför aktivt arbeta med landsbygdsutveckling i samarbete med byalag, lantbrukare och deras organisationer.

Informationsinsatser. Kulturmiljöprogrammet bör helt eller delvis vara tillgängligt på kommunens hemsida. Andra viktiga insatser är skyltning, broschyrer och guidning.

Litteraturtips

Byggnadsvård

Idag finns ett stort antal titlar med anknytning till byggnadsvård och traditionella tekniker samt material. Nedan ges några exempel.

Barup, K. & Edström M., Handbok i sydöstsånska byggnadsteknik. Sydöstra Skånes Samarbetsskommitté SÖSK. Ystad 1993.

Björk, C., Kallstenius, P. & Reppen, L., "Så byggdes husen 1880-1980". Statens råd för byggnadsforskning och Stockholms stadsbyggnadskontor 1983.

Björk, C. & Reppen, L., "Så byggdes staden". Svensk byggtjänst, Västervik 2000.

"Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper". Informationsblad från Riksantikvarieämbetet, 1989.

Drejer C, Jerkbrant C., Wikner, C-E, "Arkitekter om färg och måleri". Stockholm 1992.

Engdahl, C., Dranger-Isfält, L., "Bostadsbyggelsen från 1930- och 40-talen, varsam ombyggnad". Byggforskningsrådet Stockholm 1989.

Engdahl, C., & Dranger-Isfält, L., "Stenhusen 1880-1920, varsam ombyggnad". Byggforskningsrådet, Stockholm 1983.

"Fönster, historik och råd vid renovering". Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Stockholm 1996.

Gysinge katalog: "Reservdelar till gamla hus."

"Hantverket i gamla hus". Byggförlaget och Svenska föreningen för byggnadsvård, 1998.

Hidemark, O., Stavenow-Hidemark, E., Söderström, G. & Unnerbäck, A., "Så renoveras torp och gårdar". Västerås 1995.

Holstein, Å., "Köpa hus" Svensk byggtjänst, Oskarshamn 2000.

Humble, O., (red.), "Äldre murverkshus, reparationer och ombyggnad". Byggforskningsrådet Stockholm 1990.

"Kulturminnesvårdsprogram för Skåne. Del Kristianstads län". Länsstyrelsen i Kristianstads län, 1984.

Torgny Ove: "Skånelängor". Lund 1975.

"Tänk efter före - vid ändringar och underhåll av byggnad". Boverket 2000.

Landskapsvård

Bengtsson, R. M.fl. 1996. "Svenska landsvägsalléer". SLU. Alnarp.

Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. "Skottskogen - en försummad del av vårt kulturlandskap". Sv.Bot.Tidskrift. 76:91-100

Blomkvist, N. 1993. "Läsa landskap. En fält-handbok om svenska kulturmiljöer". Utbildningsradion, Stockholm

Brusewitz, G. & Emmelin, L. 1985. "Det föränderliga landskapet". Stockholm.

Campbell, Å. 1935. "Emellan skogen och plogen". Sv. Kulturbilder. Band 4.

Campbell, Å. 1928. "Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet". Uppsala universitet.

Cserhalmi, N. 1997. "Fårad Mark". Bygd och Natur 1997, Stockholm

Dahl, S. 1989. "Studier i äldre skånska odlings-system". Meddelanden serie B 69, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.

Edman, S & Hagman, T. 1988. "Bondens landskap". Svenska Naturskyddsföreningens årsbok.

Edman, S & Axelsson, T. 1996. "Erik och Sigvard - men sen då? Folk och få på tröskeln till 2000-talet". Örebro.

Ehrensverd, U. 1985. "Fältnättningsbrigadens rekognosceringskarta över Skåne 1812-20.

Ekeland, K. & Svensson, R. (red). 1996. "Äldre tiders odling - trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs". Nordiska förbundet för kulturlandskap, Hudiksvall.

Ekstam, U. & Forshed, N. 1996. "Äldre fodermarker". Naturvårdsverket, Stockholm.

Ekstam, U. Aronsson, M & Forshed, N. Ängar. "Om naturliga slättermarker i odlingslandskapet". Stockholm.

Emanuelsson, U. M.fl. "Det skånska kulturlandskapet". Lund.

Emanuelsson, U. 1987. "Skånes vegetationshistoria. Svensk geografisk årsbok 63". Lund.

Gadd, C. (red). 2000. "Den agrara revolutionen. 1700-1870". Stockholm.

Hedin, P. 1997. "Ett historiskt landskap. Strövtåg under fyra årstider".

- Jordbruksverket. 1998. "Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvården". Jönköping.
- Linné, C. von. 1751. "Skånska resa - förrättad år 1749". Sydow, C-O. (red.). Stockholm.
- Länsstyrelsen i Kristianstad Län, 1996, "Från Bjäre till Österlen".
- Länsstyrelsen i Kristianstad Län, 1995, "Den skånska allén".
- Myrdal, J. (red). 1999. "Jordbruket under feodalismen 1000-1700", Stockholm.
- Nilsson, P. 1997. "Den gamla byn". Stockholm.
- Rackham, O. 1995. "The history of the countryside". London.
- Riksantikvarieämbetet. Märten Sjöbeck. 1998. "Fotografier av ett svunnet kulturlandskap". Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet. 1993. "Vad berättar en by? Studier till kulturmiljöprogram för Sverige".
- Riksantikvarieämbetet. 1996. "Odlingslandskapet - en lång markanvändningshistoria".
- Riksantikvarieämbetet. 1994. "Skötsel av kulturvården i odlingslandskapet". Faktablads serie
- Sporrong, U. 1996. "Odlingslandskap och landskapbild. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige". Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Helmfrid, S. (red). 1994. "Kulturlandskapet och bebyggelsen". Stockholm.
- Selinge, K-G (red). 1994. "Kulturminnen och kulturmiljövård". Stockholm.
- Tollin C. 1991. "Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården". Rikantikvarieämbetet, Stockholm.
- Welinder, S. (red). 1998. "Jordbrukets första fem-tusen år 4000f.Kr. - 1000 e.Kr". Stockholm.

Källor – arkiv och litteratur

- Tomelilla, Byggnadsnämnd och kulturnämnd i Tomelilla kommun 1985.
- Gillberg, JL. 1980. Historisk, oekonomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län 1767.
- Hårde, U. 1986. Eric Sigfrid Persson, skånsk funktionalist byggmästare och uppfinnare.
- Tägil, T. 1996. Arkitekten Hans Westman, funktionalismen och den regionala särarten.
- Wallin, C (red). 1981. Kristianstads län 1762, en ekonomisk-topografisk beskrivning.
- Wetterberg, O. "Monument och miljö".
- Lantmäteriet i Kristianstad, kartor med tillhörande handlingar.
- Lantmäteriverket i Gävle, kartor.
- Regionmuseets arkiv.

Lagstiftning

”Det är särskilt beträffande lantsamhällen, som lagar och författningar kunna vara till stor nytta, i den mån de icke endast rent negativt hindra ett fult och olämpligt byggande, utan även i direkt positiv riktning bidra till att framalstra det ändamålsenliga och vackra, samt att befästa känslan härför hos den enskilde.” Citatet är taget ur *Praktiska och hygieniska bostäder. Betänkande och förslag* av Osvald Almqvist, Stockholm 1921.

Citatet ovan är med sin smakfostrande hållning förlegat men speglar samtidigt lagstiftningens dubbla natur. Våra lagar är ett stöd för att bevara sådant som är värdefullt samtidigt som det givetvis kan upplevas hindrande och byråkratiskt. Som privatperson kommer de flesta i kontakt med kulturmiljövården i lagstiftningen i samband med att de skall göra en om-, till-, eller nybyggnad. Det kan då gälla att byggnaden i sig eller miljön kring den har särskilda kulturvärden eller att det finns en fornlämning på tomt.

De krav på hänsyn, varsamhet och skydd som finns för bebyggelsens kulturvärden kan jämföras med hastighetsbestämmelserna i trafiken. I tätbebyggda samhällen får man köra i 50 km/h och på vissa gator, som vid skolor, bara i 30 km/h. Utanför samhällena ökar högsta tillåtna hastighet till 70 km/h ända upp till 110 km/h på motorväg. Förutsättningarna för att få köra är att man har körkort och att fordonet är skattat och besiktigt.

När det gäller reglerna för kulturvärden i bebyggelsen är det inom samlad bebyggelse som kraven på anpassning och varsamhet är som störst och vid särskilt värdefulla byggnader finns krav på skyddsbestämmelser. Utanför tätbebyggt område gäller fortfarande varsamhet men kraven är inte så höga och inom exempelvis nyare industriområden ställs ofta låga krav på anpassning och varsamhet.

Ansvar för skydd och vård av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer är fördelat på stat, kommun och enskilda. Som instrument har samhället inrättat olika typer av

bestämmelser i lagstiftningen samt i vissa fall ekonomiska stöd. Staten skall ge skydd åt det allra värdefullaste och har huvudansvaret för ett långsiktigt bevarande. Statens instrument är Kulturminneslagen, KML och Miljöbalken genom vilka kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer kan få status av byggnadsminne, riksintresse, naturreservat eller kulturresevat. På kommunal nivå kan byggnader och bebyggelsemiljöer bli skyddade i detaljplan eller områdesbestämmelser enligt plan- och bygglagen, PBL. Det bästa skyddet och den bästa vården får bebyggelsen av alla de intresserade ägare som vårdar merparten av den svenska kulturmiljön.

Plan- och bygglagen, PBL

Med stöd av plan- och bygglagen kan kommunerna ge kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer ett skydd mot rivning eller förvanskande ändring genom att meddela skyddsbestämmelser, så kallad q-märkning i detaljplanen. Q-märkning sker med stöd i plan- och bygglagens **3 kap 12§**: *Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.*

Andra byggnader och byggnadsmiljöer som också har ett kulturhistoriskt värde fast av mindre dignitet kan i stället tillskrivas ett varsamhetskrav i detaljplanen genom k-märkning. Denna tar stöd i plan- och bygglagens **3 kap 10§**: *Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara.* Lagtexten innebär inte ett förbud mot ändring av byggnader utan syftar till att styra ändringarna så att de utförs varsamt.

Miljöbalken

Miljöbalken som trädde i kraft den 1 januari 1999 utgör en samordnad och skärpt miljölagstiftning för en hållbar utveckling. Den smälter samman regler från femton tidigare miljölagar, däribland naturvårdslagen. Miljöbalken bildar en övergri-

pande lagstiftning som rör all miljöpåverkan. Två av målen i miljöbalken är att värdefulla natur- och kulturmiljöer ska skyddas och vårdas samt att den biologiska mångfalden ska bevaras. Skydd av naturen kan ske genom speciella områdesskydd så som nationalpark, naturreservat och kulturresevat.

Nationalpark, 7 kap. 2§: Ett mark- eller vattenområde som tillhör staten får efter riksdagens medgivande av regeringen förklaras som nationalpark i syfte att bevara ett större sammanhängande område av viss landskapstyp i dess naturliga tillstånd eller i väsentligt oförändrat skick.

Naturreservat, 7 kap. 4§: Ett mark- eller vattenområde får av länsstyrelsen eller kommunen förklaras som naturreservat i syfte att bevara biologisk mångfald, vårda och bevara värdefulla naturmiljöer eller tillgodose behov av områden för friluftslivet. Ett område som behövs för att skydda, återställa eller nyskapa värdefulla naturmiljöer eller livsmiljöer för skyddsvärda arter får också förklaras för naturreservat.

Kulturresevat, 7 kap. 9§: Ett mark- eller vattenområde får förklaras som kulturresevat i syfte att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. På ett sådant område skall bestämmelserna i 4-6 §§ tillämpas. Att det inom ett område finns en byggnad som är skyddad som byggnadsminne, kyrkligt kulturminne eller fast fornlämning enligt lagen om kulturminnen m.m. hindrar inte att området förklaras som kulturresevat.

Kulturminneslagen, KML

Lagen om kulturminnen omfattar bestämmelser om byggnadsminnen, fornminnen, kyrkliga kulturminnen samt skydd mot utförelse av vissa äldre kulturföremål. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer har överinseende över kulturminnesvården i landet. Vidare åligger det ämbetet att utarbeta allmänna råd inom verksamhetsområdet. Bestämmelserna i KML reglerar skyddet för den del av vårt kulturarv som utgörs av de från kulturhistorisk synpunkt särskilt värdefulla byggnaderna i icke statlig ägo. Bestämmelserna i KML ger möjlighet att utfärda skyddsföreskrifter så att olämpliga och kortsiktiga förändringar inte

kommer till stånd. Fråga om en byggnad bör förklaras som byggnadsminne kan väckas av var och en genom ansökan eller tas upp av länsstyrelsen på eget initiativ. Det är länsstyrelsen som har i uppgift att besluta om byggnadsminnesförklaring enligt kulturminneslagen. Vidare åligger det länsstyrelsen att utfärda skyddsföreskrifter, se till att dessa följs samt ge råd till ägare av byggnadsminnena vid vård och underhåll av byggnaden i fråga.

Vilka objekt som kan bli byggnadsminnesförklarade regleras i Kulturminneslagens **3 kap 1§:** *En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på park, trädgård eller annan anläggning av kulturhistoriskt värde.*

Riksintresse

Ett område av riksintresse för kulturmiljövården är en kulturmiljö som är unik eller speciell i en region, riket eller internationellt sett. Riksintressena ska representera hela landets historia från förhistorisk tid fram till nutid. Kulturmiljöer av riksintresse ska bland annat visa hur människan utnyttjat tillgängliga naturresurser, samhällets utveckling, näringsliv, sociala villkor, byggnadsskick och olika estetiska ideal. Av de ca 1700 riksintresseområden som finns i Sverige hittar vi till exempel jordbruksbyar, fiskelägen, medeltida stadsmiljöer, 1900-talsförorter, arbetarbostäder, herrgårdar, gruvor och sågverk, förhistoriska gravfält samt moderna kyrkogårdar.

Att ett område är av riksintresse betyder att miljön är skyddsvärd ur ett nationellt perspektiv, men inte att miljön automatiskt är skyddad. Riksintressen finns förutom för kulturmiljövården även för naturvård och friluftsliv. Ett riksintresse är en signal om att här finns så höga värden att kulturmiljön har företräde vid en avvägning med motstående intressen, förutsatt att de motstående intressena inte är av riksintresse. Det är också en signal om att i dessa områden kan länsstyrelsen/staten gå in och upphäva kom-

munala beslut, om man ej finner kulturvärden tillräckligt beaktade.

Hantering av riksintressena regleras i miljöbalkens **3 kap 6§** som säger att *Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön*. Det är Länsstyrelserna som har ansvaret att föra ut "statens anspråk" för kulturmiljövården till kommunerna, som i sin översiktsplan (ÖP) ska redovisa områden av riksintresse och ange hur riksintresset ska tillgodoseas i samhällsplaneringen.

Litteraturhänvisningar

- "Kulturminneslagen". Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1989.
- Rubenson, S. "Miljöbalken. Den nya miljöretten". Stockholm, 1999.
- "Kontinuitet och förnyelse – Kulturmiljöarbetet i kommunerna". Svenska kommunförbundet, Stockholm, 1999.

- "Kulturvärden i detaljplan", Johansson, C. (red) Boverket, 1999.

- "Kultur i grunden". Persson, I., Westerlind, A. M., Boverket, Malmö, 2000.

- "Områdesbestämmelser – en vägledning". Persson I., Boverket Allmänna råd 1999:2.

- "Boken om detaljplan och områdesbestämmelser". Boverket Allmänna råd 1996:1.

- "Boken om MKB för detaljplan", Jonsson, G. & Palm I., Kristianstad, 2000,

- "Fastigheter med kulturskydd". Sundsvik, L. Svenska Kommunförbundet, Stockholm, 1997.

- "Ombyggnad. Varsamhet vid ändring" (Byggvägledning 15), Nordling, L. & Reppen, L. Svensk Byggtjänst, Västervik, 2000.

- "Tänk efter före – vid ändringar och underhåll av byggnad". Boverket, 2000.

Internetsajter

- Boverket: www.boverket.se

- Rixlex: www.riksdagen.se/debatt

- Riksantikvarieämbetet: www.raa.se

- Miljöbalken: www.notisum.se/mp/sls/lag/19980808.htm

Ordlista

absid, halvrund eller mångkantig, vanligen med en halvkupol täckt byggnadsdel på kyrka i öster, i synnerhet förekommande som koravslutning.

allmänning, mark eller vatten som ägs eller nyttjas av en samfällighet, by, socken, härad eller kronan.

blockförband, murförband bestående av omväxlande bindskift och löpskift. Stötfogarna i både bindskiftena och löpskiftena står lodrätt ovanför varandra varigenom avtrappningarna och förtagningarna är lika i vartannat skift.

brydestua, se linbastu.

bytomt, det område inom vilket byns bebyggelse låg från tidig medeltid fram till enskiftet vid 1800-talets början. De medeltida lämningarna som finns inom området är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister.

cementtegel, fasadstenar av cement med samma mått som tegelstenar. Användes kring sekelskiftet i tegelfasader främst som dekor i form av lister och omfattningar.

ensäde, odlingssystem som innebar årligen återkommande odling av en gröda på samma åker.

fasettlagd eternit, plana kvadratiska eternitplattor lagda på diagonalen.

fideikommiss, lös eller fast egendom, som inte får avyttras och om vilken är stadgat att nyttjanderätten i tur och ordning ska tillfalla vissa personer, i regel medlemmar av en familj.

Fossil åkermark, övergiven forntida eller medeltida åkermark.

frontespis, ovan taklist på byggnad utskjutande och vanligtvis gavelformat parti med fönster.

fronton, 1 se *frontespis*. 2 triangel- eller segmentformad prydnadsgavel som kröner dörrar och fönster.

frälse, de två stånden, adel och präster, som var befriade från att betala skatt.

funktionalismen, arkitekturepok som från och med 1930-talet präglade byggnadsstilen, ibland liktydigt med modernismen. Funktionalistiska byggnader, kallade funkishus, från 1930-talet karakteriseras av putsade ljusa och släta fasader, stora fönster i långa band eller fördelade tre och tre, platta tak och en stram och återhållsam detaljutformning. Under 1940- och 50-talen fick husen, framförallt i Skåne, oftast fasader i tegel och det platta taket byttes mot ett flackt sadeltak.

fälad, skånskt ord för betesallmänning, gemensam betesmark som låg utanför byn.

förband, murförband, sätt att fördela tegelstenar i mur så att hållfasthet uppnås.

gatehus, i Sydsverige ett hus beläget utmed den så kallade bygatan på byns gemensamma mark, beboddes av hantverkare eller lantarbetare som inte hade egen mark att bruka.

gesims, vågrätt profilerat listverk på fasad, väggfält eller dörr- respektive fönsterkrön. En gesims som löper längs hela fasaden under takfoten kallas gördel- eller huvudgesims.

hamling, kvistning av lövträd, företrädesvis pil och ask, för foder till kreatur.

hemman, kameral benämning på jordbruksfastighet som mättes i mantal, beroende på skatteförmåga. En gård med normal skattekraft åsattes ett helt hemmantal eller mantal. Efter de ändamål skatten användes indelades dessa i krono- frälse- eller skattehemman.

hemmansklyvning, lantmåteriförrättning varvid en fastighets mantal delades i kvotdelar.

homeja, halvcirkelformad takutbyggnad med en lucka eller ett vanligtvis halvcirkelformat fönster, ett så kallat lunettfönster.

holländare, väderkvarn med huv som går att snurra efter vindriktning.

hoveri, en form av dagsverke som bönderna skulle fullgöra på godsherrens huvudgård. Hoveriet var en del av betalningen till godsherrn för användandet av mark eller bostad. Hoveriet är känt sedan medeltiden men blev inte allmänt utbrett förrän godssystemet utvecklades till att bestå av en huvudgård med underliggande bondgårdar. Systemet kulminerade under 1700-talet och förekom ända in på 1800-talet.

hoveribonde, bonde som utförde dagsverke på hoverigård.

hägnad, stängsel eller gårdsgård kring odlad mark, skydd mot människor och djur.

Häradskartan, ekonomiskt kartblad upprättat 1926-1934.

inmark, inhägnad mark som låg närmast byn och som bestod av åker och äng.

inäga, eller inägomark, till ett hemman tillhörande uppodlad mark.

jugend, arkitekturstil som karakteriseras av putsade fasader, fönster med spröjsade överluf- ter, glaserade tegelpannor, organiska former samt växtornament. Hus i jugendstil är byggda från tiden omkring sekelskiftet och fram till 1910-talet.

kor, del av kyrkobyggnad som ansluter till långhuset i öster där högaltaret och även oftast kören har sin plats, avslutar kyrkan åt öster då absid saknas.

korspostfönster, fönster med korsformad tvär- och mittpost som avdelar fyra lufter.

klassicism, arkitekturstil vars formspråk är hämtat från antikens byggnadssätt. En byggnad uppförd i klassiserande stil karakteriseras främst av symmetri och arkitektoniska element så som frontoner, frontespiser, lisener och rusticeringar. Under 1800-talet präglades framförallt byggnader av offentlig karaktär av nyklassicismen. På 1920-talet fanns tydliga klassiserande tendenser som levde kvar i följande årtionden.

korsvirke, bärande stomme kallad timra utformad av korsande bjälkar och stolpar. Träkonstruktionen består av syll (fotträ), väggband (lejd) stolpar, löshult och bindbjälkar. Facken är oftast fyllda med flätverk av störar och vidjor som packades med kline, det vill säga lera blandat med sand, halm och boskapshår, som kalkmålades. Tegel som fyllnads-material blev vanligt först under andra hälften av 1800-talet.

kryssförband, murförband bestående av omväxlande löpskift och bindskift (koppskift) med stötfogarna i bindskiften placerade lodrät över varandra så att löpskiften förskjuts med en halv sten för varje löpskift. Bindskiften består av tegelstenar som förbinder muren med det bakomliggande skiftet genom att kortändarna (kopporna) vänds utåt.

lejd, dialektalt uttryck för remträ i en korsvirkeskonstruktion.

linbastu, för torkning av linet som ett led i linbedrningen, även kallad brydestua.

lisen, vertikalt, slätt murband som skjuter ut förhållandevis obetydligt en bit från fasaden, saknar till skillnad från en pilaster kapitäl och i regel även bas.

locklistpanel, träpanel av stående bräder vars mellanrum överlappas av en vanligen något profilerad list.

lockpanel, träpanel av stående bräder vars mellanrum överlappas av lika breda bräder.

löpskift, murförband som bara består av löpskift, dvs tegelstenar med långsidan utåt. Fasader med löpskift ingår inte i en bärande konstruktion till skillnad från block- och kryssförband.

löshult, tvärså som är intappad mellan två stolpar i en korsvirkes- eller skiftesverkskonstruktion.

mansardtak, yttertak brutet åt båda fallen, vanligen ett brutet sadeltak.

mantal, äldre mått på en jordbruksfastighets skatteförmåga.

Masonite, produktnamnet för träfiberskiva, uppkallad efter sin uppfinnare amerikanen W. H. Mason.

modernism, se funktionalism.

märgelgrav, kalkhaltig jordart av lera och finfördelad kalcit, användes för gödsling av kalkfattiga åkrar.

Patronatsrätt, en stormans befogenhet att tillsätta församlingspräst.

pilaster, flat väggpelare med bas och kapitäl, vanligen utskjutande förhållandevis obetydligt framför murlivet. Kan betraktas som en mot muren tillplattad kolonn och ansluter i klassiserande arkitektur som regel till någon av kolonnordningarna - dorisk, jonisk, korintisk eller toskansk.

plattgård, gård som uppstod under enskiftet genom sammanslagning av flera andra arrendegårdar på initiativ av godsägaren. Den nya gården fick ofta en herrgårdslik anläggning och drevs av en storarrendator.

pulpettak, yttertak med ett snedsluttande takfall.

pärlfog, även kallad rundfog, utförs med speciella profilslevar. Pärlfogen var vanligt förekommande i det sena 1800-talets byggnader med maskinslaget fasadtegel.

risalit, framskjutande murparti, oftast på mitten av en byggnad.

risbygd, småskalig jordbruksbygd belägen mellan skogsmark och slätt.

riseke, ek som inte går att använda till timmer, d.v.s. som inte har en rak och fin stam. Inventeringar från 1700- och 1800-talen talar om risekar till skillnad från timmerekar.

risgårde, gårde uppbyggt av flätat ris.

rustik/rusticering, murverk av råhuggna eller enkelt profilerade kvaderstenar som skjuter ut framför murlivet, kan efterliknas på putsade fasader eller genom målning, återfinns oftast på hörn, socklar samt runt fönster- eller dörröppningar.

råmärke, gränsmärke.

Sidiplatta, produktnamn för en typ av fasadplatta av asbestcement med invalsat pigmentskikt.

Simrishamnspanna, flat lertegelpanna med en vertikal upphöjd ås på mitten, tillverkningsort Simrishamn.

skifte, jordreform som syftade till att samla en gårds spridda enheter till rationella brukningsenheter. Lagen om storskiftet från 1734 byggde på

solskiftet som snart skulle visa sig vara ett ineffektivt system. Först omkring 1800 var storskiftet genomfört i hela Sverige med undantag av Gotland och Dalarna. Flera förordningar följde under årens lopp och 1803 ersattes storskiftet med lagen om enskifte. Förordningen om laga skifte som kom 1827 innebar att oskiftade ägor delades och redan skiftade ägor omfördelades så att mark med bra beskaffenhet och belägenhet kom samtliga brukare till del. Utflyttningskyldigheten medförde att byarna sprängdes.

skiftesverk, väggkonstruktion med liggande bräder infällda i en stomme av stående stolpar som hålls samman nedtill av en syll (fotträ) och upptill av ett väggband (lejd). De infällda bräderna kallas bålar varifrån benämningen bålahus kommer.

skvaltkvarn, vattenkvarn med litet, vågrätt liggande drivhjul.

Skånska rekognosceringskartan, topografisk kartläggning som omfattar större delen av Skåne, framställdes av militära skäl av den sk Fältmättningsbrigaden under tiden 1812–1820.

spröjs, vertikal eller horisontal trälist mellan glasrutor, ej fönsterluftsskiljande.

sparrände, se taktass.

spritputs, en typ av stänkputs blandad med ärt-singel eller krossad sten i storleken 5-8 mm som ger fasaden dess grova yta.

staggvall, stagg är ett grässtag.

stationssamhällesarkitektur, bebyggelse av representativ karaktär som anlades vid stationen i rätvinkliga kvarter då byarna i slutet av 1800-talet fick järnvägsförbindelse. Hotell, affärer och större villor byggdes i närheten av stationen. Husen var uppförda i en eller två våningar med påkostad utformning i tegel, natursten och puts.

stubbamölla, väderkvarn där hela kvarnhuset är vridbart kring en central stolpe.

surskog, skog som växer i fuktig mark.

syll, virkesdel i korsvirkeskonstruktion, utgör upp-lag för bärande vägg eller bjälklag.

sättugn, järnugn placerad i vardagsrum och som eldas från angränsande rum. Sättugnen består av gjutjärnsplattor med dekorativa motiv.

taktass, den del av högbenet (sparren) som skjuter ut under takutsprånget och bär upp taktäckningen.

tandsnitt, tätt sittande och regelbundet ordnade kubformer som sitter undertill på den utskjutande gesimsen, vanligen tegelstenar ställda med koppen (kortändan) utåt.

träda, jordbruksmark som inte odlas i ett år eller mer så att jorden återfår sin näring.

tvåluftsfönster, fönster med två öppningsbara bågar som sitter i en karm, med eller utan spröjsar.

utmark, gemensamt område för en eller flera byar som bland annat användes för bete och virkesuttag och som låg utanför inmarken.

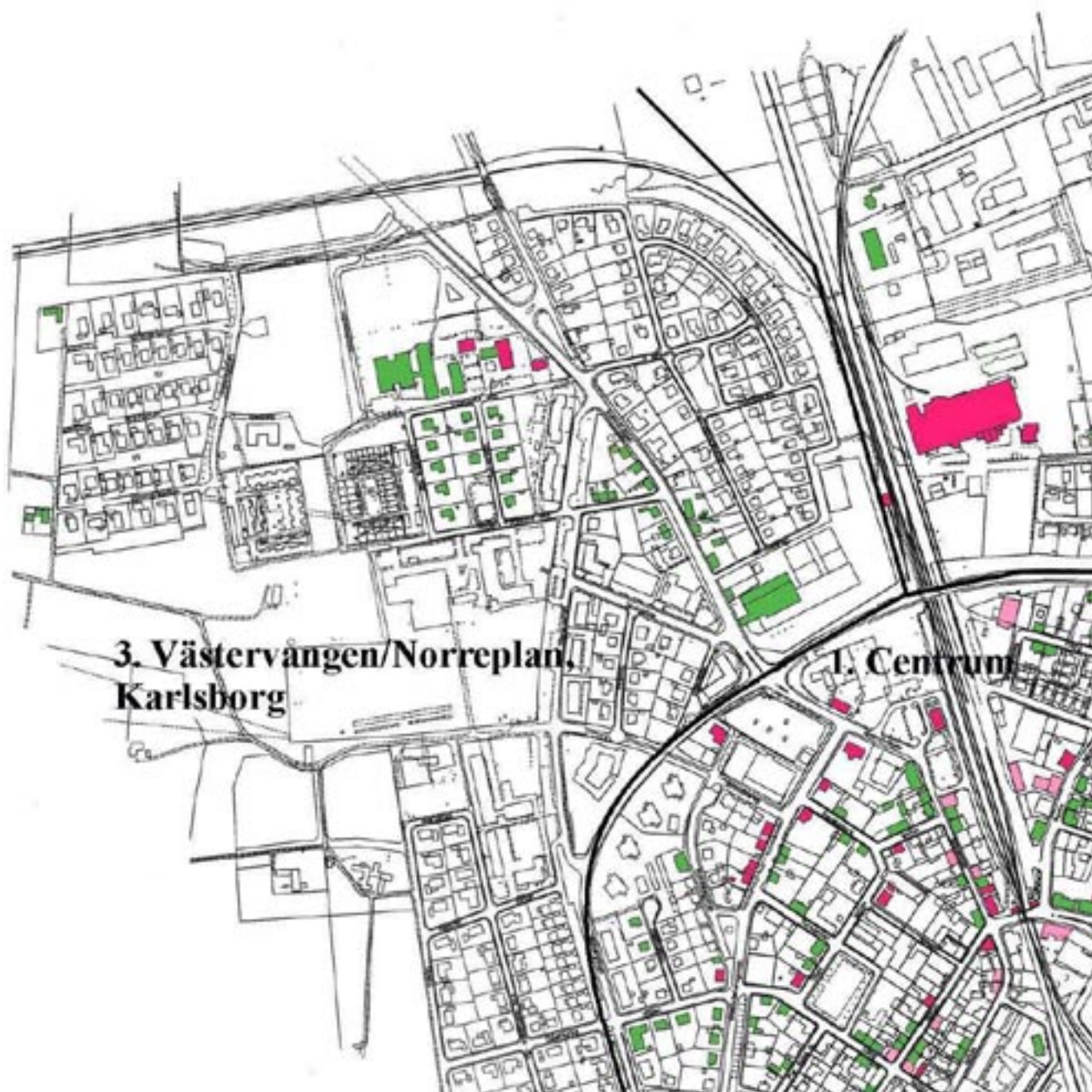
valmtak, yttertak vars ändar avskurits så att spetsiga gaveländar saknas. Valmat sadeltak är en annan benämning vilket betyder att det enbart är de yttersta delarna av taket som valmats, till skillnad från det förra fallet då de valmade partierna sträcker sig nästan tillnockens mitt.

veckodagsbonde, kallades även hoveribonde, se detta ord.

vång, skånskt ord för inhägnad åkerjord.

vångalag, ett lag besående av två grannbyar eller ensamgårdar med gemensamma hägnader vilket innebar färre hägnader att underhålla men också samordning vad gällde trädssystem. De inhägnade markerna bestod oftast av åkermark men det kunde också vara ängar och andra markslag.

Nordvästra Tomelilla - kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Värderingsförslag enligt PBL:

Ingen markering: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 1§ för ny bebyggelse samt generella krav på varsamhet för befintlig bebyggelse enligt 3 kap. 10§.

Grön markering, k: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 10§. Det gäller byggnader där varsamhetskravet särskilt skall uppmärksammas vid lovgivning och planläggning.

Röd markering, q1: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud med exteriört skydd. Detta gäller de byggnader som idag har så välbevarade detaljer, som t. ex. originalfönster,

originalputs, verandor med snickarglädje, att de inte går att byta ut eller övertäckas.

Rosa markering, q2: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud och stomskydd. Detta gäller de byggnader som har en stor historisk betydelse men som inte är så välbevarade i alla detaljer eller originaldelar. Det gäller också sådana byggnader vars fasader blivit inklädda men som är möjliga att återställa.

Karta med fastighetsbeteckningar finns på Tomelilla kommuns Miljö- och byggnadskontor.

Nordöstra Tomelilla - kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

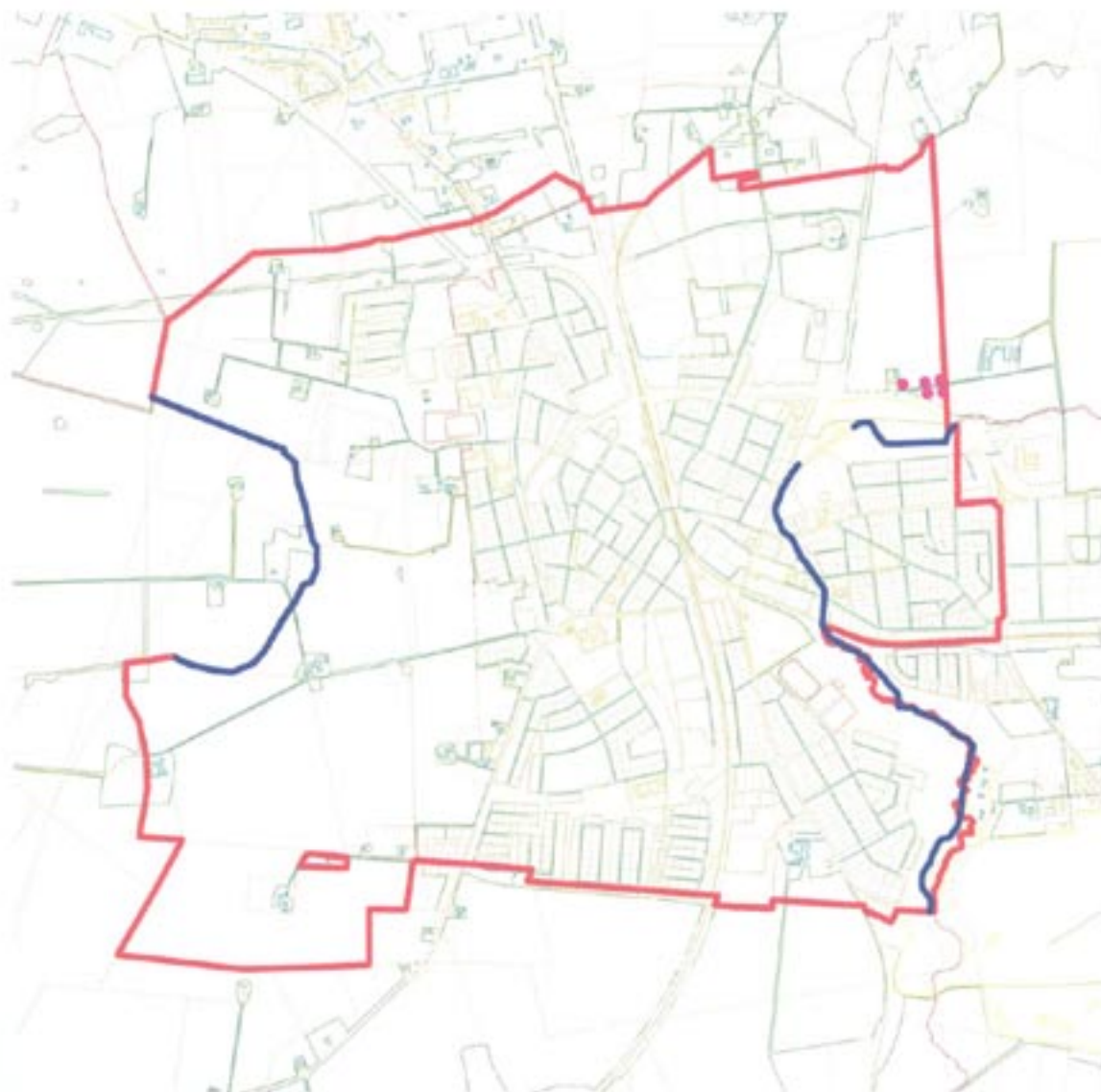
Sydvästra Tomelilla - kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Sydöstra Tomelilla - kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

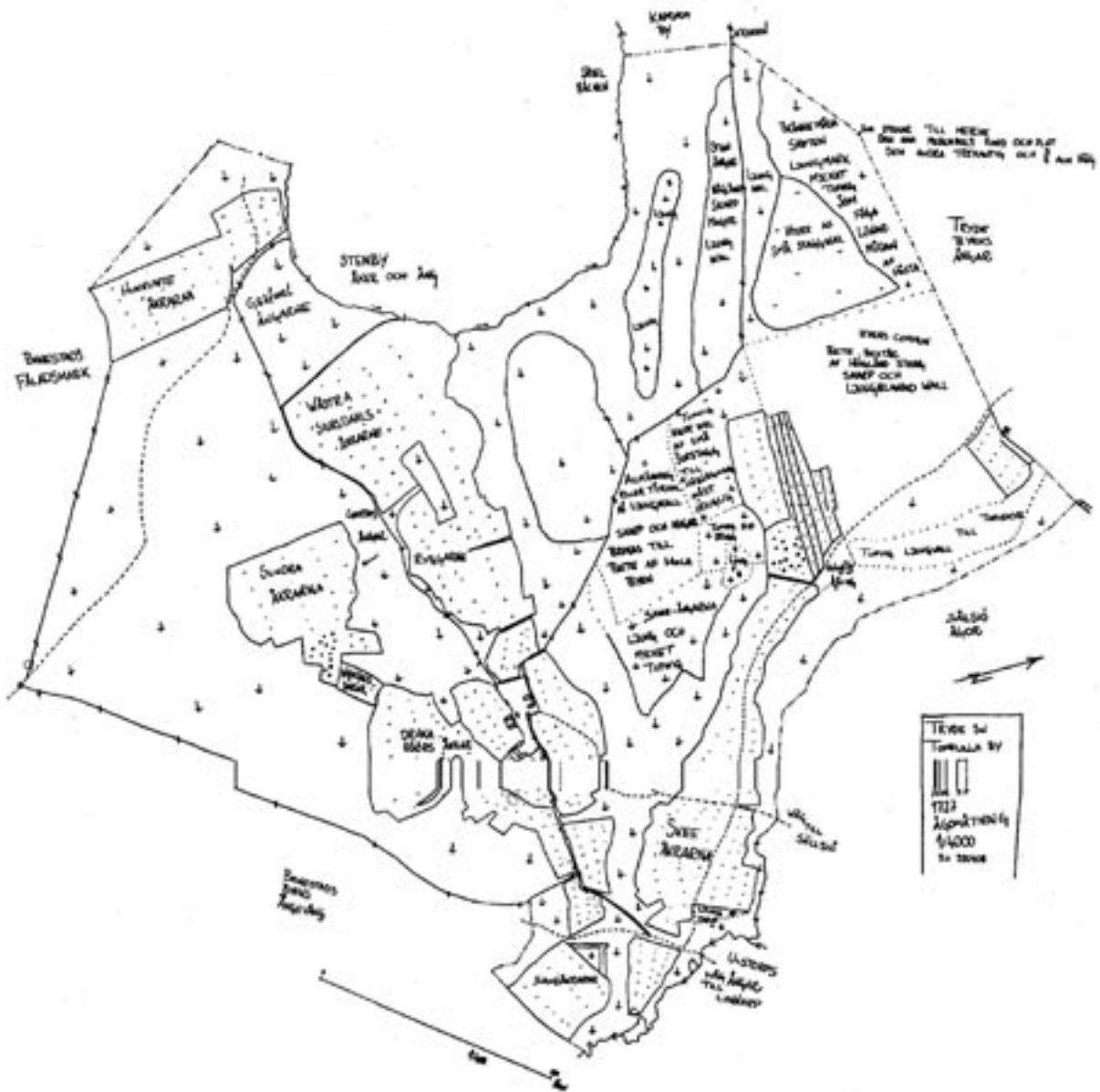
Tomelilla By

● Alleér
Vattendrag
Bygräns

Tomelilla ägomätning 1727

1:5000

Skrafferat område markerar den medeltida bytomtens utbredning. En bytomt är det område inom vilket byns bebyggelse låg från tidig medeltid fram till enskiftet vid 1800-talets början. De medeltida lämningarna som finns inom området är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. För markingrepp inom området fordras tillstånd hos länsstyrelsen.